

Mezi kouzly, vírou a pověrou

Magie v textech moravského venkova
18. a 19. století

Mezi kouzly, vírou a pověrou

Magie v textech moravského venkova 18. a 19. století

Katalog k výstavě

Martin Drozda (ed.)

Moravská zemská knihovna

Brno 2024

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Mezi kouzly, vírou a pověrou : magie v textech moravského venkova 18. a 19. století: katalog k výstavě / Martin Drozda (ed.). – 1. vydání. – Brno : Moravská zemská knihovna, 2024. – 197 stran

Anglické resumé

Obsahuje bibliografii a bibliografické odkazy

ISBN 978-80-7051-347-7 (brožováno)

* 133.4 * 398.3 * 08+092/099 * 091 * 911.373 * (437.3) * (083.824) * (048.8)

– magie – Česko – 18.-19. století

– pověry – Česko – 18.-19. století

– lidová víra – Česko – 18.-19. století

– tisky – Česko – 18.-19. století

– rukopisy – Česko – 18.-19. století

– venkov – Česko – 18.-19. století

– katalogy výstav

– studie

398 – Folklor. Lidové tradice [1]

Publikace vznikla na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace poskytované Ministerstvem kultury.

Lektorovaly:

Mgr. et Mgr. Alena Andrllová Fidlerová, Ph.D.

PhDr. Alexandra Navrátilová, CSc.

© Fotografie: Etnologický ústav Akademie věd ČR, Knihovna benediktinů v Rajhradě, Knihovna Národního muzea, Moravský zemský archiv v Brně, Moravské zemské muzeum, Muzeum Vysočiny Třebíč, Národní muzeum, Památník národního písemnictví, Památník písemnictví na Moravě, sbírka rodiny Tabarkových, Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, Západočeské muzeum v Plzni, 2024

© Moravská zemská knihovna v Brně, 2024

ISBN 978-80-7051-347-7

Obsah

Úvod	5
Anna Grůzová	
Magie a její projevy v českých zemích	13
Roman Doušek	
Pověra ve světle osvícenské kritiky	33
Vít Pěček	
Projevy magického myšlení v tiscích	59
Martin Drozda	
Projevy magického myšlení v rukopisech	85
Anna Grůzová	
Katalog	107
Soupis pramenů a literatury	179
Resumé	195

Úvod

Anna Grůzová

Víra byla na venkově v 18. a 19. století neodmyslitelnou součástí každodenního života. Životní náhled byl ve velké míře formován oficiální náboženskou věroukou, ve zbožné praxi však běžně nacházela své místo také řada magických praktik, které mnohdy vycházely z předkřesťanských rituálů. Některé z nich katolická církev kvůli široké oblibě u věřících tolerovala, jiné dokonce sama podporovala, v oficiální rovině však církev proti magickým praktikám vystupovala. Pro běžné věřící tak nebylo vždy snadné jednoznačně odlišit, které jednání je v souladu s křesťanskou věroukou a které už ne. Lidé si také řadu náboženských představ upravovali do podoby, která pro ně byla lépe pochopitelná, přínosná a prakticky využitelná. Protože naši předci chápali tok času odlišně a plně vnímali přírodu se všemi jejími zákonitostmi, byla škála magických projevů velmi barvitá. Výsledkem tak bylo provádění mnohých praktik, které sice vycházely z katolické praxe, ale obsahovaly i prvky, jako byly různá zaříkadla nebo zdánlivě kouzelné předměty, které s katolickou věroukou neměly mnoho společného. Vedle zbožné praxe tak lidé žijící na venkově vkládali naděje na splnění svých přání často do rozmanitých textů, které v různé míře využívaly magii. Tyto

texty směřovaly zpravidla k ochraně lidí a jejich živobytí nebo měly zajišťovat zdraví, prosperitu či lásku. Vedle prospěšných rad se však v těchto textech objevovaly často i návody, jak záměrně uškodit druhému člověku. A právě tyto zmíněné texty, jež se pohybovaly na pomezí náboženství a magie, se staly hlavním předmětem zájmu naší výstavy.

Výstava Mezi kouzly, vírou a pověrou si klade za cíl ukázat různé projevy magického myšlení na Moravě v 18. a 19. století z pohledu textů, které byly určeny tzv. lidovým čtenářům – primárně tedy lidem, kteří žili na venkově a jejichž život i práce byly úzce provázané s přírodou, zemědělstvím a venkovskou komunitou. Oblast Moravy jsme si zvolili proto, že naše výstava vychází ze sbírek Moravské zemské knihovny v Brně a díky množství nových akvizic z posledních let je možné prezentovat i texty, které dosud nebyly představeny veřejnosti. Zároveň chceme poukázat na řadu exemplářů z moravského prostředí, kterým zatím nebyla věnovaná větší pozornost. Při absenci některých typů textů však využíváme i exempláře z Čech, neboť magické praktiky spojené s užíváním těchto textů byly rozšířené na celém území českých zemí. Zaměření na 18. a 19. století vychází zejména ze skutečnosti, že se z tohoto období vlivem narůstající gramotnosti obyvatelstva dochovalo relativně velké množství pramenů z venkovského prostředí, včetně řady dokumentů z pera samotných obyvatel vesnic. Pozornost věnujeme tiskům i rukopisům, přičemž se snažíme poukázat na specifika, která se s každým typem produkce pojila. Všímáme si jak textů, které podávaly návody k magickým praktikám, tak i těch, které měly podle přesvědčení lidí působit magicky samy o sobě. Tyto texty měly v očích svých uživatelů magickou moc a pomáhaly jim lépe snášet každodenní starosti. V danou chvíli byly totiž tyto texty vnímány jako použitelné a dostupné prostředky, které nabízely řešení konkrétního problému.

Zkoumané téma úzce souvisí s lidovou vírou, kterou chápeme podobně jako Robert W. Scribner nebo Robert Muchembled v nejširším slova smyslu, tj. že víra zahrnuje vše, čemu lidé věřili.¹ Tímto pojetím se neomezujeme pouze na náboženskou víru, ale i na další aspekty, jimž lidé ve svých životech přikládali význam a které formovaly jejich každodenní zkušenosti. Do této oblasti patřily i různé magické představy, které byly v českém prostředí 18. a 19. století označovány jako pověrečné. Pověrou však byly v minulosti označovány i jevy, jejichž existenci pozdější věda potvrdila, jako např. hypnóza nebo existence meteoritů.² Termín pověra má sice odlišné etymologické výklady, v zásadě však odkazuje k nevíře ve smyslu odklonu od náboženské víry, což ji spojuje s dobovým chápáním magie. Zároveň se vnímání magie proměňovalo – od jejího škodlivého pojetí v období čarodějnických procesů začínala být magie vlivem osvícenských postojů stále více vnímaná jako projev nevzdělanosti a zdroj posměchu těm, kteří magické praktiky provozovali nebo věřili v jejich účinnost. V minulosti se řada badatelů s nepřilíh velkým úspěchem pokoušela oddělit náboženství od magie, potažmo pověr. Stejně tak se církevní věrouka snažila nastolit hranici mezi věroučně žádoucí (náboženskou) vírou a zavrženíhodnou pověrou, běžně rozšířenou ve venkovském společenství. V našem katalogu se však chceme tomuto striktnímu dělení vyhnout. Naším cílem není udělat jasnou dělicí čáru mezi náboženským a magickým, to totiž ani není v dobovém kontextu možné. V katalogu i na výstavě proto hovoříme souhrnně o magických projevech, které zahrnují jak magické myšlení, tak praktiky, které jsou s tímto způsobem myšlení spojené.

¹ SCRIBNER, Robert W.: Prvky lidové víry. *Církevní dějiny* 4, 2011, č. 8, s. 3. Srov. MUCHEMBLE, Robert: Magie a čarodějnictví včera a dnes. In: MUCHEMBLE, Robert (ed.): *Magie a čarodějnictví v Evropě od středověku po současnost*. Praha 1997, s. 7.

² NAKONEČNÝ, Milan: *Lexikon magie*. Praha 1993, s. 228–229 (heslo Pověra).

Na úlohu magického myšlení v minulosti i dnes upozornilo již dříve několik výstav. V prvé řadě je možné zmínit výstavu Lidová víra a pověra, která se uskutečnila v roce 1934 v Národním muzeu v Praze,³ a od jejíhož konání tudíž letos uplyne devadesát let. Výstava vznikla pod vedením Drahomíry Stránské a měla za cíl návštěvníkům prostřednictvím vybraných exemplářů prezentovat úzké propojení křesťanské a magické symboliky ve víře běžných věřících. Problematiku magie prezentovalo v nedávné době také několik výstav v zahraničních muzeích, jako např. v Salcburku (Dommuseum, 2010),⁴ Štýrském Hradci (Volkskunde Museum, 2014)⁵ nebo Oxfordu (Ashmolean Museum, 2018),⁶ a blízko k ní měla i výstava *Lidová víra* uskutečněná v Národním muzeu v Praze v roce 2021,⁷ která sledovala různé podoby zbožnosti ve venkovském prostředí.

Výstava *Mezi kouzly, vírou a pověrou* na tyto předchozí počiny navazuje. Chceme jejím prostřednictvím ukázat, že magické myšlení nebylo ve venkovském společenství okrajovým jevem, ale plnilo v životech našich předků významnou úlohu. Současnému pozorovateli může být velká část těchto praktik vzdálená (zaklínání povětří, hledání pokladu), neboť odráží odlišný životní náhled i problémy, kterým museli lidé v minulosti čelit. I v současném světě je však stále zakořeněno mnoho pověr, které jsou spojené s černou kočkou, čtyřlístkem nebo třeba čís-

3 STRÁNSKÁ, Drahomíra: Lidová víra. K výstavě chystané Národopisným oddělením Národního musea. *Národní listy*, 16. září 1934, č. 255.

4 KELLER, Peter (ed.): *Glaube und Aberglaube. Amulette, Medaillen und Andachtsbildchen*. Salzburg 2010.

5 KREISSL, Eva: *Aberglauben – Aberwissen. Welt ohne Zufall*. Graz 2014.

6 PAGE, Sophie et al.: *Spellbound. Magic, Ritual & Witchcraft*. Oxford 2018.

7 MEDŘICKÁ, Helena a kol.: *Lidová víra. Katalog výstavy*. Praha 2021.

lem třináct. Tyto pověry mají často dlouhou tradici, a lidé si většinou už ani neuvědomují, proč tomu tak je. Přestože se česká společnost ve statistických průzkumech v porovnání se zahraničím profiluje jako nepřilíš nábožensky založená, rozhodně nelze tento většinový postoj vykládat jako absenci jakékoli víry v nadpřirozeno. Vidíme to například v oblibě tarotových karet, horoskopů nebo nošení talismanů, v zájmu o ezoterismus či novodobé čarodějnictví (Wicca, novopohanství). Výstava tak zároveň vybízí k zamyšlení, co z magických představ našich předků jsme si v myšlení ponechali a co se z něj už vytratilo.

Doprovodný katalog k výstavě obsahuje čtyři tematické studie, které se snaží problematiku magie pojmut nejprve v obecnějším historickém a společenském kontextu, a následně již konkrétněji v tištěné a rukopisné produkci. V úvodní části nastiňuje Roman Doušek různé kontexty, jejichž prostřednictvím můžeme na magii nahlížet. Pozornost ale věnuje také podobám magie, s nimiž se obyvatelstvo českých zemí ve sledovaném období setkávalo, od praktik přes specialisty a příběhy až po dobovou kritiku. Studie Víta Pěčka se soustředí na intelektuální diskuze o pověrách v době osvícenství a zkoumá značně různorodé názory publicistů, teologů či kazatelů usilujících o „lidovou osvětu“. Následující dvě studie již chtějí představit konkrétní exempláře a způsob jejich magického užívání. Martin Drozda shrnuje projevy magického myšlení v tištěné produkci, která byla tehdy značně limitovaná cenzurním dohledem. Příspěvek se zaměřuje na různé dobově tolerované tisky (snáře, planetáře, proroctví), modlitební knížku *Obět před Bohem*, a také širokou škálu pověrečných kramářských tisků. V závěrečné studii se Anna Grůzová přesouvá k rukopisné produkci, ve které se vyskytuje magických praktik nejvíce. Shrnuje hlavní typy rukopisů spojených

s magií (modlitební, léčitelské, hospodářské, zaklínací texty), které byly ve venkovském prostředí rozšířené, a zmiňuje také odlišné cíle těchto textů i různé magické prostředky, které k dosažení požadovaných cílů využívaly. Druhá část katalogu je tvořena katalogovými hesly, jež přibližují 35 vybraných exemplářů souvisejících s magií, vírou a pověrami v textové kultuře.

Magie a její projevy v českých zemích

Roman Doušek

Magie představuje fenomén, s nímž se setkáváme napříč kulturami i časem. Pokud obrátíme svoji pozornost k Evropě, zjistíme ale, že zde byla často vytěšňována. Byla chápána jako praktiky Jiných, ať již definovaných nábožensky, resp. etnicky, či jejich pomýlením. Tento vztah odráží i samotný termín magie. Svůj původ má ve starořeckém termínu *magus*, který byl používán k označení kněží nepřátelské perské říše (*magav*).⁸ V římském prostředí existovala představa, že magii založil Zarathuš-

⁸ Např. SAUNDERS, Corinne: *Magic and the Supernatural in Medieval English Romance*. Cambridge 2010, s. 16. BENUSSI, Matteo. (2019) 2023. „Magic“. In: STEIN, Felix (ed.): *The Open Encyclopedia of Anthropology, Facsimile of the first edition in The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*. Dostupné z: <http://doi.org/10.29164/19magic> [cit. 16. 5. 2024].

tra, a díky Isidoru Sevillskému se udržela i ve středověkém křesťanství.⁹ To poukazovalo zejména na neslučitelnost magie s prvním přikázáním Božím a opíralo se o nařízení proti čarodějnicím ve Starém zákoně.¹⁰ Přitom obracelo zkoumavý pohled do nitra vlastních populací, kde magii jako vnitřního nepřítele hledalo. Později na jinakost a domnělou pomýlenost magie začala poukazovat také evropská věda. Takové nahlížení magie se vždy propisovalo do hranic, kterými byla vymezována. Ani my se takovému hledání hranic nevyhneme, pokud budeme v následujícím textu chápat magii jako praktiky a způsob myšlení, které jsou postavené na symbolech a využívají a kontrolují nemateriální a neznámé síly či prostředníky k dosažení vlastních cílů. Repertoár takových symbolů mohl být opravdu široký, mohlo se jednat o předměty, gesta, specifický čas či místo. Na sklonku 19. století poukázal James Frazer na univerzální principy magie. Hovořil o mystickém vztahu mezi věcmi a jevy, který vzniká na základě dvou zákonů, podobnosti a kontaktu. V prvním případě pak Frazer hovořil o magii homeopatické, která vychází z předpokladu, že podobné věci spolu souvisí. Symboly využívané v magických praktikách tedy stojí na propojení na základě stejné barvy, tvaru, materiálu, místa, času, struktury, ale také na základě vyobrazení. Ve druhém případě Frazer poukazoval na magii kontaktní.¹¹ Kontakt vytváří mystickou vazbu, propojuje oděv s jeho majitelem, vlasy s jejich původcem, ohlávku s příslušným dobytčetem atp.

⁹ HARMENING, Dieter: The History of Western Magic. Some Considerations. *Folklore* 17, 2001, s. 89.

¹⁰ Tamtéž, s. 90.

¹¹ FRAZER, James Georg: *Zlatá ratolest*. Praha 1994, s. 19.

České prostředí 18. a 19. století, kterému se náš katalog věnuje, používalo v této souvislosti termín pověra. První použití termínu pověra dnes připisujeme Tomáši Štítnému ze Štítného. Ten pověrami rozuměl (*ďábelská*) *kúzla a čáry, pobonky*, ale také *léky (zařikávání)*,¹² což byly výrazy, kterými čeština popisovala magické praktiky. Jako vzdělaný křesťan pověry odsuzoval a psal o nutnosti se jich zříct. K obecnému rozšíření pojmu pověra v češtině došlo podle Josefa Macka ale až v průběhu 15. století v prostředí české reformace, které sloužil jako prostředek dehonestace praktik katolické církve.¹³

Nemůžeme tedy přehlédnout, že používání pojmu magie i pověra v sobě nese vyjádření mocenského vztahu. Jejich praktikování bylo chápáno nejen jako pomýlené a méněcenné, ale také jako cizí, nepřátelské a nebezpečné. Takový asymetrický vztah později odrážel nadřazenost evropských elit a ospravedlňoval kolonizaci mimo Evropu. Pověřivost ale v 18. a 19. století představovala také významný znak při odlišování se od venkovského lidu. Spolu se specifiky náboženského života venkovanů, který uchovával prvky barokní zbožnosti až do 20. století, ale také s oděvem, způsobem bydlení, péčí o tělo aj. sloužila pověřivost ke konstrukci jinakosti obyvatel venkova. Ta byla v této souvislosti vnímána jako podřadná a sloužila k rámování civilizačních projektů na evropském venkově.

¹² *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006– [cit. 29. 3. 2024]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>. NĚMEC, Igor: Česká slova někdejší magické terminologie. *Listy filologické* 103, 1980, s. 32.

¹³ MACEK, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*. 4. díl. *Venkovský lid. Národnostní otázka*. Praha 1999, s. 76.

Nepřátelství vůči magii je v evropských dějinách nejvýrazněji spojeno s tzv. honem na čarodějnice. Ten předznamenalo v první polovině 15. století v prostoru dnešního Švýcarska a Francie zrození představy společenství ďábla, které se schází na sabatech (dříve „synagogách“) a praktikuje magii. Taková představa se následně šířila Evropou.¹⁴ Inkviziční hon na čarodějnice v Evropě probíhal v průběhu 15.–18. století, přičemž měl „těžiště“ v 16. a 17. století. Nelze pomíjet, že rozmach inkvizičních soudů souvisel s evropskými modernizačními procesy, které jim na rozdíl od středověké kultury pomohly se rozvinout. Jedna z teorií navrhuje, že takovým procesem mohlo být šíření skepticismu mezi elitami. Klíčoví jednotlivci tak mohli iniciovat hony na čarodějnice, neboť se hledáním čarodějnic a prostřednictvím démonů snažili najít důkaz duchovního světa, potažmo Boha.¹⁵ Jiné výzkumy poukazují na to, že náročná právní mašinerie schopná udržet v chodu inkviziční procesy vznikala teprve až s počátky racionální byrokracie moderního státu.¹⁶ Hon na čarodějnice je ale také spojován s evropským náboženským rozkolem. Poslední, ekonomická teorie tvrdí, že byl projevem soupeření katolíků s protestanty, kteří horlivě dokazovali nerozhodnutým věřícím, že právě oni jsou lépe připraveni je chránit před zlem ďábla.¹⁷ Teorií bychom mohli jistě zmínit více (viz níže). Badatelé se však shodují na tom, že při propuknutí ohniska honu na čarodějnice hrálo roli více faktorů.

¹⁴ KIECKHEFER, Richard: Magie a čarodějnictví ve středověké Evropě. In: Muchembled, Robert a kol.: *Magie a čarodějnictví v Evropě od středověku po současnost*, s. 27–30.

¹⁵ STEPHENS, Walter: *Demon Lovers. Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief*. Chicago – London 2003, s. 365–371.

¹⁶ Srov. SILVERBLATT, Irene: *Modern Inquisitions. Peru and the Colonial Origins of the Civilized World*. Durham – London 2004.

¹⁷ LEESON, Peter T. – RUSS, Jacob W.: Witch Trials. *The Economic Journal* 128, 2018, s. 2066–2105.

Pokud se podíváme na magii z druhé strany, ze strany jejích praktikan-tů, měla pro ně také specifický význam. I když knězi horujícím proti různým pověrám nikdo neoponoval, představovala magie dostupnou a tradicí prověřenou taktiku, jak se vypořádat s různými nástrahami života či chorobami, jejichž léčba obvyklými prostředky nebyla úspěšná. Dotýkáme se tak nahlížení na magii prostřednictvím čtyř oblastí jejího používání. První byla prosperitní magie, která měla přinést užitek v nejširším slova smyslu. Nejčastěji se týkala zvýšení úrody, prospívání dobytka, ale také výhry v loterii. Do této skupiny náleží i časté zajišťování partnera, resp. partnerky, které musíme chápat v kontextu dobových demografických, sociálních i ekonomických podmínek, které vedly k marginalizaci samostatně žijících, nejčastěji žen. Patří sem také praktiky vedoucí k získání pomocníka, který měl přinést prospěch, či přímo bohatství. Zejména v prostředí východní Moravy se tak setkáváme s knihami se zaklínáním, které se s takovým záměrem obracelo na sv. Kryštofa, pročež se tyto knihy označují za kryštofky (**exemplář B.11**). S prosperitní magií velice úzce souvisela magie léčebná. Ta reagovala adekvátním způsobem na zdravotní újmy lidí i dobytka, které byly připisovány urknutí či uhranutí, jejichž původ vysvětlovala a které léčila. Pomáhala ale také v případě nedostupnosti jiných léčebných prostředků.¹⁸ Se zdravím i hospodařením souvisela i třetí oblast magie, totiž magie ochranná. Ta měla v nejširším slova smyslu zabezpečit své nositele, jejich domy i hospodářství, dobytek atp. před zlými silami, ať již

¹⁸ Johannes Butzbach ve svých pamětech vztahujících se k putování Čechami konce 15. století vzpomínal, jak mu od vředu v krku pomohla zařkáváním „odporná babice“. Také mu sdělila postup, který mu vždy při objevení týchž potíží pomohl. Strčil do úst palec, jím otáčel a pronášel zařkání. Stejně tak mu zaklínadly a zařkadly vyléčila zimnici jedna šlechtična poté, co veškeré dostupné způsoby léčby selhaly. Obě nemoci se mu následně vyhýbaly až do té doby, kdy mu v Německu zpovědníci „zošklivili víru v účinnost takových pověrečných úkonů“. Poté ho obě nemoci pravidelně sužovaly. DVOŘÁK, Karel (ed.): *Humanistická etnografie Čech. Johannes Butzbach a jeho Hodoporicon*. Praha 1975, s. 31–32.

byly přičítány ďáblu či čarodějnicím, nebo existovaly samy o sobě. V ochranné magii byly využívány např. ostré či špičaté předměty, ale také tisky, jimž se věnuje kapitola *Projevy magického myšlení v tiscích*. Poslední oblastí využívání magie byla věštba, která odhalovala nejen věci budoucí, ale také ty neznámé, v našem prostředí se často jednalo o identitu zloděje.

Obr. 1:
Trouba proti mračnům z Ledče (okr. Plzeň-sever), která sloužila k rozhánění bouřky. Sbirka Západočeského muzea v Plzni, inv. č. NMP 16787.

Vedle utilitárního používání nalézáme magii v mnoha jiných kontextech, které se vzájemně překrývají. Magie především svou schopností vysvětlovat neznámé skutečnosti představovala způsob uvažování

o světě. Vlastní logiku magického myšlení a jeho provázanost se světem odhalily terénní výzkumy u afrických Zandů. Magie vysvětlovala všechny události, které se člověku staly, ať se jednalo o náhlý úbytek na dobytku, ničivé počasí či neštěstí, zároveň poskytovala adekvátní pomoc. Úspěšnost magických praktik i praktikantů u nich potvrzovala či vyvracela věštba. Vše vysvětlovaly příběhy. Magie byla ale také provázaná se sociálním systémem, takže přispívala ke stabilitě komunit, a zároveň její účinnost stvrzovala politická moc.¹⁹ Také v našem prostředí množství příběhů popisovalo, jak magie může postihnout a potrestat

¹⁹

EVANS-PRITCHARD, Edward: *Witchcraft, Oracles, and Magic Among the Azande*. Oxford 1974, s. 199–204.

člověka, jehož chování se vymklo sociálním normám.²⁰ O tom, že lidé tuto skutečnost akceptovali, nás zpravují historické prameny.²¹ Důležitě je v této souvislosti připomenout, že magie nevyklučuje racionálně-technické vysvětlení příčin.²² Lidé vědí, že úrodu ničí mráz. Magie ale může vysvětlit, proč právě jejich pole jsou mrazem postižena (viz níže).

Claude Lévi-Strauss nahlížel na magii z jiného úhlu. Přirazoval ji k nedomestikovanému myšlení. To – jako myšlení obecně – využívá pro poznávání okolní reality řadu klasifikací, do nichž uspořádává pozorovanou skutečnost. Specifické je, že takové klasifikace vytváří na základě vlastností, které jsou smyslově zachytitelné – tedy na základě barvy, chuti, tvaru, chování atp. Takové klasifikace formuje na sociální, zoologické, botanické, technické atp. úrovni, tedy mezi lidmi, živočichy, rostlinami či nástroji. V klasifikacích přítomné význačné kontrasty mezi jednotlivými kategoriemi vedou k nalézání analogií mezi klasifikacemi. To posléze ústí do přesvědčení, že mezi jednotlivými kategoriemi napříč klasifikacemi existují podobnosti. Takže takové myšlení má schopnost reagovat paralelně na různých úrovních a „ztotožňovat“ člověka se zvířetem či nebezpečnost s konkrétní barvou. Nedomesti-

²⁰ Např. LUFFER, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha 2014, s. 105–109.

²¹ Např. jeden pelhřimovský měšťan si k roku 1767 zaznamenal: „Jan Dvorský, pekař, z vandru přišel a voženil se. Přijdouce za ním, když ženatý byl, jedna Hanačka s dítětem, kterou zmrhal, udělala mu, že uschnul a umřítí musel, že sobě ji nevzal.“ MARTÍNKOVÁ, Lenka (ed.): *Paměti pelhřimovských měšťanů z přelomu 18. a 19. století*. Filip Ignác Dremsa & Antonín Štěpán. Pelhřimov 2005, s. 55.

²² EVANS-PRITCHARD, Edward: *Witchcraft, Oracles, and Magic Among the Azande*, s. 23–25.

kované myšlení se podle Lévi-Strausse projevuje také v našem umění či kutilství a v těchto podobách existuje v moderních společnostech paralelně s tzv. abstraktní vědou.²³

Jiný kontext magie vyplývá z jejího psychického rozměru. Na něj začali poukazovat také antropologové realizující terénní výzkumy. Podle Bronislawa Malinowského magický rituál nepředstavoval nic jiného než vyjádření emocí. Tváří tvář výzvám přinášel uklidnění, vyjadřoval optimismus a naději vítězí nad strachem.²⁴ Claude Lévi-Strauss doložil, že funkčnost magie vyplývala z psychického prožitku nejen léčitele, ale také léčeného a publika.²⁵ Shoda komunity byla v takových případech klíčová. Mnoho badatelů se také zabývalo magií jako způsobem zbavování se frustrací a očišťování komunit uvnitř tradičních společností. Takové interpretace jsou známé i z našeho prostředí. V dobách a případech nepřízně sloužili jako obětní beránci údajné čarodějnice či nedávno zemřelí. Těm byly v souvislosti s tzv. posmrtnou magií připisovány

²³ LÉVI-STRAUSS, Claude: *Myšlení přírodních národů*. Praha, s. 31–34, 119, 267–268.

²⁴ MALINOWSKI, Bronislaw: *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Boston 1948, s. 50–71

²⁵ LÉVI-STRAUSS, Claude: *Strukturální antropologie*. Praha 2006, s. 149–165.

útoky na členy komunity, jejich dobytek i obtěžování formou zjevování se stejně jako ženám a mužům s kontakty s děblem. Jejich potrestání komunitu očišťovalo.²⁶

Obr. 2:
Obrázek zabavený v roce 1765 na trhu ve Vyškově znázorňující dobovou představu škodlivého působení čarodějnic na dobytek. MZA, fond B1, karton 1621, sign. 11, č. 44.

²⁶ Např. obvinění Jakuba Pastýře z čarodějnictví představiteli obce Lazníky (okr. Přerov), ke kterému na mučidlech v roce 1600 doznal mj., „čerta že sobě koupivše od nebožtíka Jakuba Pastýře, před dvěma lety pastýře chyleckého [...] že říkával, tomu čertu, Kašpar, kterýž že byl jako veliká moucha, [...] toho čerta posílal v způsobu vlčím na jiná stáda, aby je dávil, avšak aby jich nesnídal. Druhé, když pak jeho za pastýře v Chylcích míti nechtěli, tehdy toho čerta vypustivše z /s/klenice, povětří a krupobití způsobil, takže na Chylecku i na gruntech pana hejtmana zemského [...] nějakou částkou zasáhlo a ourodu zemskou na poli potlouklo.“ Na základě doznání skončil na hranici. MARA-DA, Miroslav (ed.): *Smolná kniha města Lipníka*. Přerov 1994, s. 29–30.

Čarodějnické procesy se začaly v moravském prostředí častěji objevovat až od 17. století. Důvody můžeme hledat ve zpoždění modernizačních procesů, vzdálenosti od center, rezistenci českého soudnictví vůči zavádění inkvizičního řízení, kdy se soud podílí na vyšetřování, ale také na politickém vývoji země²⁷ aj. Vzrůstající skepticismus vůči magii se snažil nejprve ochránit životy obviněných. Poslední známý smrtelný postih člověka obviněného z čarování se na Moravě udál roku 1703.²⁸ Roli honu na čarodějnice tak převzalo v první polovině 18. století vyšetřování a postihy zemřelých.²⁹ Přesvědčení o existenci čarodějnic ale zcela nezmizelo. Ambivalentní postoj společnosti k nim dokládá přístup panovnického dvora. Marie Terezie na jednu stranu vystupovala proti víře v existenci čarodějnic. V této souvislosti můžeme zmínit její pobouřenou reakci na případ jistebnického pastýře (okr. Tábor) z roku 1756, kterého komunita obvinila z očarování několika koní a volů. To však nebránilo tomu, aby se na stranu druhou čarodějnictví za její vlády stalo v roce 1766 tématem nové trestní úpravy, která se posléze stala součástí vznikajícího tereziánského trestního zákoníku. Obsahovala sice množství výhrad a obvinění z tmářství vůči předchozí trestní praxi, avšak čarodějnictví jako trestný čin ponechala. I když po vydání této

27 ŠINDELÁŘ, Bedřich: Čarodějnictví a jeho pronásledování u nás do r. 1526. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická*. 1981, roč. 30, č. C28, s. 204–205.

28 ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století. II. díl*. Olomouc 2003, s. 319.

29 VITOVSKÁ SLEZÁKOVÁ, Monika: První případy posmrtné magie na severní Moravě a ve Slezsku. *ČMM* 134, 2015, s. 55–57.

legislativní úpravy již nikdo za čarodějnictví souzen nebyl, přesvědčení části populace o jeho existenci bylo tak silné, že jej nebylo možné z trestního zákoníku odstranit.³⁰

Při pohledu na pověrečné texty léčící, ochraňující i jiné, které jsou předmětem zájmu naší publikace, však musíme zmínit také racionální motivace k praktikování magie. Ta nalézala u mnoha aktérů uplatnění mj. s ohledem na specifickou poptávku či výhodnost, kdy její prostředky slibovaly ve srovnání s náklady vysoké zisky.³¹ I když člověk nemusel být plně přesvědčen o účinnosti toho kterého prostředku či magie obecně, z hlediska této úvahy bylo jejich využívání velmi ekonomické.

S magií se lidé setkávali v podobě jednotlivých praktik i magických předmětů, které ochraňovaly či přinášely prosperitu samy o sobě.³² Vedle tradičně využívaných prostředků, jako byly hromové kameny, červené stuhy či bodliny, sem náležely také pověrečné tisky. Jiné předměty mohly do magického kontextu vstupovat prostřednictvím praktik. Jednalo se např. o nádobí, části živočišných těl apod., ale také o knihy, jako byla např. Bible, která sloužila k věštbě již ve středověku, nebo Nebekliče a jiné modlitební knihy, jež se používaly k věštbě ve venkovském prostředí. Samostatnou skupinu představují texty, které popisují jednotlivé

30 ŠINDELÁŘ, Bedřich: Konec „honu na čarodějnice“ v tereziánské době u nás. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická*. 1970, roč. 19, č. C17, s. 89–107.

31 Srov. STARK, Rodney – BAINBRIDGE, William Sims: *A Theory of Religion*. New Brunswick 1996.

32 Srov. DOUŠEK, Roman: Magické předměty na moravském venkově. In: KRÍŽOVÁ, Alena a kol: *Archaické jevy tradiční kultury na Moravě*. Brno 2011, s. 161–176.

magické postupy. Vedle zmíněných kryštofek se jednalo nejčastěji o tzv. zažehnavání povětří a lékařské i zvěrolékařské knihy. O nich pojednává více kapitola *Projevy magického myšlení v rukopisech*.

Obr. 3:
Kamenný sekeromlat ze Žďárska, pravděpodobně z pozdní doby kamenné, který sloužil k ochraně před bleskem a požárem kovárny ve Fryšavě pod Žákovou horou. Soukromá sbírka.

V praktikách nalézala vedle různých předmětů a úkonů uplatnění také slova, ať již hovoříme o zaříkávání, zažehnavání či zaklínání v souvislosti s léčbou,³³ ochranou před hromy, blesky a krupobitím nebo vyvoláváním duchovního pomocníka. Význam slov podporovalo Janovo evangelium, které popisuje, že na počátku bylo Slovo. Akceptaci takové interpretace dokládá umístování tohoto biblického citátu spolu s dalšími předměty a obrázky svatých v tzv. malém škapulíři (exemplář A.13), který byl nošen na krku a sloužil k ochraně před nemocemi i zlými silami, ale také přímé citování příslušných veršů při zaříkávání.³⁴ Tento příklad dokládá široké a obvyklé propojování křesťanské víry a magie v našem prostředí, rozšířenou praxi, která se vymykala snahám dobových teologů o jejich striktní oddělování. Ty později následovali mnozí sociální vědci. V tomto smyslu má pro naše tradiční prostředí přetrvá-

ním duchovního pomocníka. Význam slov podporovalo Janovo evangelium, které popisuje, že na počátku bylo Slovo. Akceptaci takové interpretace dokládá umístování tohoto biblického citátu spolu s dalšími předměty a obrázky svatých v tzv. malém škapulíři (exemplář A.13), který byl nošen na krku a sloužil k ochraně před nemocemi i zlými silami, ale také přímé citování příslušných veršů při zaříkávání.³⁴ Tento příklad dokládá široké a obvyklé propojování křesťanské víry a magie v našem prostředí, rozšířenou praxi, která se vymykala snahám dobových teologů o jejich striktní oddělování. Ty později následovali mnozí sociální vědci. V tomto smyslu má pro naše tradiční prostředí přetrvá-

33 Srov. DOUŠEK, Roman: Léčebné zaříkávání. In: DOUŠEK, Roman – DRÁPALA, Daniel (eds.): *Časové a prostorové souvislosti tradiční lidové kultury*. Brno 2015, s. 154–158.

34 BAKEŠOVÁ, Lucie: Léčení lidové v Ořechovičkách a okolí. *Časopis Vlasteneckého muzejního spolku olomouckého* 9, 1892, s. 123.

vající význam pozice Émile Durkheima, který náboženský život viděl jako provázaný s životem společenským,³⁵ kdy náboženským životem vznikalo společenství církve, komunita. Proti tomu stavěl magii, která sice čerpá z náboženských představ, avšak je „dílem izolovaných individu“.³⁶ Pro moderní dobu však takové oddělování již neplatí. I samotné praktikování magie souviselo a souvisí s existencí různých, např. spiri-
tistických, později wiccanských skupin.

Obr. 4:
Polykací obrázky s výjevem Panny Marie. NM, oddělení knižní kultury, sbírka Bedřicha Přibila, inv. č. 167.

V námi sledované době využívala magie různorodé křesťanské symboly. Těhotné ženy se pro snazší průběh porodu omotávaly délkou Ježíše Krista (exemplář A.6) nebo si na hlavu a prsa přikládaly tisk modlitby Sedm nebeských zámků (exemplář A.10), nemocní polykali obrázky Panny Marie, tolary chránící před morem nesly vyobrazení Krista na kříži a jeho starozákonní předobraz hada, před zlými silami chránil kříž sv. Benedikta, šířený v rámci jeho kultu benediktýnskými kláštery, mnohé tištěné modlitby a tzv. listy z nebe (exemplář A.8) chránily jen tím, že je lidé nosili při sobě, hostie zcizené při přijímání ochraňovaly, stejně jako zvuk zvonů zaháněl bouřku. Takové připisování vlastních, magických významů hostiím a zvuku kostelních zvonů mů-

35 DURKHEIM, Émile: *Elementární formy náboženského života. Systém totemismu v Austrálii*. Praha 2002, s. 453.

36 Tamtéž, s. 391–392.

žeme chápat jako pytláčení významů. Tímto pojmem Michel de Certeau označoval uzurpování významu textů ze strany čtenářů. Navazoval tak na své odlišování praktik podle toho, zda subjekty disponují mocí, či nikoliv. Taktiky přisuzoval ovládaným vrstvám tváří v tvář strategiím, které vůči nim uplatňovaly instituce, jež je v určitém aspektu ovládaly.³⁷ Taková perspektiva odhaluje kreativitu a aktivitu tam, kde dříve badatelé viděli pouze pasivitu a bezmoc. V takové optice musíme nahlížet uzurpování významů křesťanských symbolů věřícími s magickým myšlením.

Obr. 5:

Kamenná sekerka kultury moravské malované keramiky později chápána jako hromový kámen, což dokládá rytina komety. Tyto kameny sloužily nejen k ochraně, ale využití našly také při léčbě lidí i zvířat. Lhánice (okr. Třebíč). Sběrka Muzea Vysočiny Třebíč, inv. č. PA 651.

Křesťanství nebylo v tomto smyslu jediným inspiračním zdrojem magie v našem prostředí. Magické myšlení využívalo a udržovalo oblíbené symboly i tisíce let. Např. obecně

rozšířeným byl latinský palindrom *sator arepo tenet opera rotas*, jehož původ je doložený přinejmenším pro 1. století našeho letopočtu (exemplář B.5). U nás jej známe např. z lékařské knihy z Habrovan (okr. Vyškov), pocházející z roku 1690. Ale píše o něm i Lucie Bakešová v roce 1892. Popisuje, jak povědomí o léčbě vztekliny prostřednictvím chlebové kůrky popsané touto formulí mělo v Ořehovičkách (okr. Brno-

37 DE CERTEAU, Michel: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley 1984, s. 34–39, 165–176.

-venkov) dlouhého trvání.³⁸ Vedle latinských, nesrozumitelných, avšak symbolický význam nesoucích slov se v magii setkáváme také s hebrejštinou. Arabské okultní vědy často zprostředkovávající antické odkazy ovlivnily nejprve magii západoevropských elit. Od 12. století se touto vrstvou šířily astrologie a horoskopy či alchymie.³⁹ Určitý vrchol tyto okultní nauky zažívaly během renesance. Mezi prosté obyvatele se ale zejména horoskopy dostaly později, a to opět nejčastěji prostřednictvím tisků. Také jim se věnuje kapitola *Projevy magického myšlení v tiscích*.

I když magii mohl provozovat kdokoli s vírou v její funkčnost, nalézáme v historii mnoho specialistů, kteří se na ni zaměřovali. Přitom pro své sociální okolí zosobňovali další způsob setkávání se s magií. Pokud upřeme pozornost mimo elitní prostředí, rekrutovaly se tyto osobnosti často z řad vytěšňovaných, resp. marginalizovaných skupin. Magie se tak profesně vázala např. k rasům a katům,⁴⁰ na venkově k pastýřům,⁴¹ které si obce najímaly. Ti patřili k migrujícímu obyvatelstvu, nenáleželi k usedlým, nestávali se součástí obcí. Izolovanost související i s prací a intenzivní kontakt se zvířaty měli společně s myslivci (exemplář B.4), jejichž historické propojení s magií se udrželo v povědomí až do sou-

38 BAKEŠOVÁ, Lucie: Léčení lidové v Ořehovičkách a okolí, s. 126.

39 KIECKHEFER, Richard: *Magie ve středověku*. Praha 2005, s. 118–178.

40 BARTOŠ, František: *Moravský lid*. Telč 1892, s. 179.

41 „Ještě jiné zlé [vedle zahálky a nedovoleného sexuálního chování] se nachází mezi pastýři, totiž, že netoliko pověrky rozličné užívá, ale také čarův pro štěstí: kropí dobytky, zvláště když ponejprve z jara na pole vyhání, vodou z několika studní a z kostelův vzatou, a kdož ví, čím jiným smíchanou: a to oni dělají, aby štěstí měli, a dobytek aby se jim pokojně pásal, a užítku mnoho aby dával: a lid sedlský tomu kropení povoluje; ano chce to míti, proto, že nerozumí, aby to čáry neb pověry byly: a aby užítku více od dobytka dostal. Vidíš hle, jak žádost zemských užítkův lidí zaslepuje!“ KOPECKÝ, Milan (ed.): *Valentin Bernard Jestřábský – Vidění rozličné sedláčka sprostého. Opava 1719*. Uherský Brod 1973, s. 151.

časnosti. Stačí připomenout častou podobu čertů jako myslivců. Nejpočetnější skupinu však představovaly staré ženy, ale také muži, kteří byli existenčně závislí na svých sousedech a často si přivydělávali žebrotou. Magie tak pro ně představovala kulturní kapitál,⁴² který jim pomáhal nejen řešit vlastní problémy,⁴³ ale také vedl prostřednictvím léčby či věštby k přímému výdělku. Navíc lidé v jejich okolí si nemuseli být jisti ohledně jejich dovedností a úmyslů, a tak je obavy mohly vést k vyšší almužně. Konečně příběhy vyprávěly o tom, že lakomce odmítajícího almužnu potrestají nadpřirozené síly.⁴⁴ Na stranu druhou se právě tyto ženy často stávaly oběťmi obvinění z čarodějnictví. V českém prostředí jsou bezesporu nejznámější bohyně ze Žitkové (exemplář C.3), jimž etnologie věnovala velkou pozornost (exemplář C.2).⁴⁵ O bohyních, ale také božci z hor u Hrozenkova se dozvídáme z deníku jezuitského misionáře již z poloviny 18. století.⁴⁶ Množství historických a etnografických záznamů o bohyních, božcích, zkrátka těch, kteří „*uměli víc, jak chleba jest*“, nás opravňuje předpokládat, že snad v každé vesnické komunitě se někdo s takovými znalostmi a dovednostmi nalézal, a přitom magii reprezentoval.

I když se naše publikace zabývá textovou kulturou, nesmíme přehlížet, že zejména na venkově je pro sledované období stále relevantní hovořit o kultuře orální. Setkávání sousedů i krajem putujících během večerů

42 Srov. STARK, Laura: *The Magical Self. Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland*. Helsinki 2006, s. 168.

43 BAKEŠOVÁ, Lucie: Léčení lidové v Ořechovičkách a okolí, s. 126.

44 LUFFER, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha 2014, s. 105–106.

45 Nejnověji PINTÍŘOVÁ DOBŠOVIČOVÁ, Dagmar: *Žitkovské bohyně. Lidová magie na Moravských Kopicích*. 2. rozšířené vydání. Brno 2018.

46 POLÁK, Ant[onín]: Pověry kolem Starého Hrozenkova z r. 1752. *ČL* 13, 1904, s. 380.

a vyprávění, ale také předčítání, modlení či zpěv představovaly klíčové principy sdílení znalostí.⁴⁷ Třetí způsob setkávání se s magií tak představovala celá řada příběhů, vyslechnutých i vyprávěných. Není naším úkolem se zabývat jejich pravdivostí. Důležité je, že tyto narace zrcadlily dobové reálie spojené s magií, stejně jako její důležité aspekty.⁴⁸ Popisovaly úspěchy magie (např. odhalení zloděje na základě věštby) i specialistů, kteří ji praktikovali, ale také situace, kdy je magii oprávněně použít (např. hledání zloděje, dobývání pokladu, léčba urknutí) i bezděčné setkávání s ní (např. existenci revenantů, „nadpřirozených“ vlastností či bytostí).⁴⁹

Poslední způsob setkávání se s magií představovala její kritika, která však původně nezpochybňovala její funkčnost. O magii se tak lidé dozvěděli prostřednictvím kázání, během zpovědí, ale také prostřednictvím řady právních norem.⁵⁰ Vyše jsme viděli, že provozování čarodějnictví postihovalo i světské právo. Zákazy se ale týkaly i jednotlivých pověr. V souvislosti se zmíněným můžeme uvést zákaz zvonění proti mračnům (exemplář A.17) či potírání víry v moc sv. Kryštofa a hledání pokladů prostřednictvím kryštofek z padesátých let 18. století.⁵¹ Toto století však přineslo obrat. Objevilo se nové tažení proti pověře, které bylo vůči

47 Srov. DOUŠEK, Roman: Četba venkovanů. In: DOUŠEK, Roman – DRÁPALA, Daniel (eds.): *Časové a prostorové souvislosti tradiční lidové kultury*, s. 84–91.

48 STARK, Laura: *The Magical Self. Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland*. Helsinki 2006, *Finland*, s. 167.

49 Srov. LUFFER, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha 2014.

50 ŠINDELÁŘ, Bedřich: Čarodějnictví a jeho pronásledování u nás do r. 1526. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická*. 1981, roč. 30, č. C28, s. [177]–206.

51 ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století*, s. 310–311.

magii skeptické. Kritika vycházela z osvícenských pozic a směřovala do řad nejnižších sociálních vrstev. Měla více podob, projevovala se ale také prostřednictvím mnoha textů,⁵² které se snažily jednotlivé pověry vyvrátit na základě odkazů na fyzikální zákony či na principy podvodu, ale také prostřednictvím křesťanské víry. Některé byly překlady, jako ty od právníka Josefa Vratislava Monseho⁵³ (exemplář A.5), jiné vycházely časopisecky, jako texty právníka a učitele češtiny na pražské univerzitě Jana Nejedlého,⁵⁴ nebo knižně, jako v případě kněze Jana Javornického (exemplář A.16).⁵⁵ Ale o osvícenské kritice magie již pojednává následující kapitola naší publikace.

52 Srov. NAHODIL, Otakar a ROBEK, Antonín: Kapitoly z dějin českého boje proti pověře a pověrčivosti. *Český lid* 47, 1960, s. 145–151.

53 MONSE, Josef Vratislav: *Odkryté Tagnosti Czarodegnjckých Kunsstů k Weystraze a Wyvčowánj obecnjho Lidu o Powěrách a sskodliwých Bludech Sepsané w německé Ržeči od Pána z Eckartshausen. Do morawskýho Gazyka přeložil Vpřjmný Milownjk swé Wlasti*. Olomouc 1792.

54 NEJEDLÝ, Jan: Umění přirozených věcí aneb fyzika. *Hlasatel český* 1–4, 1806–1818.

55 JAVORNICKÝ, Jan: *Lucyán syn Fortunátův a obec Skalenská* [...]. Praha 1827.

Pověra ve světle osvícenské kritiky

Vít Pěček

Superstitio v dějinách evropského myšlení

„Jako je tedy třeba hlásat náboženství ve shodě s poznáváním přírody, tak je třeba pověru vyplít se všemi kořeny. Vždyť pověra na tebe odevšad doráží a útočí a pronásleduje tě, ať se vrtněš kamkoli.“ Autora těchto břitkých slov, jenž si ještě stýská, že „pověra, rozšířená po národech celého světa, sevřela srdce skoro všech lidí a zdolala lidskou slabost“, ⁵⁶ bychom snadno mohli chtít hledat v osvícenském salonu, v normální škole nebo na kazatelně za vlády Josefa II. Ve skutečnosti je ale pronesl nejslavnější řečník starověkého Říma a velký kritik věštění. Cicero nebyl prvním, a už vůbec ne jediným antickým autorem, který uvažoval o prastarém fenoménu pověry, přičemž sám pojem (*deisidaimonia*, *superstitio*) pů-

56

CICERO, Marcus Tullius: *Předtuchy a výstrahy (De divinatione)*. Praha 1942, s. 173.

vodně označoval především přehnaný strach před bohy a nadpřirozenými silami.⁵⁷ Svým jasným vymezením vztahu mezi náboženstvím (*religio*) a pověrou (*superstitio*) však Cicero vynikl nad jiné, kteří zacházeli s těmito výrazy dosti volně, což vidíme na příkladu Vergilia,⁵⁸ Lucretia⁵⁹ či Tacita, jenž nazval ve známém úryvku nebezpečnou pověrou mladé křesťanství.⁶⁰

Křesťanští spisovatelé ovšem myšlenky Cicerona a dalších pohanských klasiků dále rozvíjeli, přičemž je samozřejmě přizpůsobovali církevní věrouce. V jejich očích se oddávali pověrám odpůrci křesťanství a stoupenici starých kultů. V širokém pojetí sv. Augustina, jenž se k otázce ve svých spisech opakovaně vrací, je tak pověrečné „vše, co si lidé ustanovili pro vytváření a ctění model“,⁶¹ tedy vlastně všechny pohanské kultury a náboženské obyčeje, které zároveň v návaznosti mj. na biblické texty spojuje s ďábelským působením. K pověře řadí magii, astrologii, a dokonce i herezi.⁶² Kníže středověkých teologů sv. Tomáš Akvinský potom chápe pověru v duchu aristotelské etiky jako neřest protivící se (ve středu spočívající) ctnosti nábožnosti, a to na základě přemíry, která však nespočívá v přílišné zbožnosti, nýbrž v nenáležitěm prokazování

57 Viz např. THEOPHRASTOS: *Povahopisy*. Praha 2000, s. 43. Antickou kritikou pověry se zabývá např. německý historik filozofie Martin Pott v prvních kapitolách své práce: POTT, Martin: *Aufklärung und Aberglaube. Die deutsche Frühaufklärung im Spiegel ihrer Aberglaubenskritik*. Tübingen 1992.

58 Aen. VIII, 185.

59 K Lucretiově pojetí pověry viz např. POTT, M.: *Aufklärung und Aberglaube*, s. 55–72.

60 TACITUS, Publius Cornelius: *Letopisy*. Praha 1975, s. 434.

61 AUGUSTINUS, Aurelius: *Křesťanská vzdělanost (De doctrina christiana)*. Praha 2004, s. 104.

62 Tamtéž, s. 104–111. O pověře v souvislosti s herezí hovoří Augustin speciálně v díle *Contra Gaudentium*.

božské úcty. To se může dít jednak nevhodným způsobem jednání vůči pravému Bohu, např. přebytnými vnějšími úkony, které neodpovídají všeobecnému církevnímu obyčeji a neslouží přímo k Boží slávě ani podrobení mysli a těla Bohu, jednak vzdáváním božské úcty tvorům. K této druhé skupině pak scholastický teolog řadí i věštění a čáry. Pokud totiž nejde o přirozené příčiny a následky, jedná se o vědomou či nevědomou spolupráci s démony.⁶³

Chceme-li zjistit, jak byla v českých zemích v době osvícenství chápána pověra, v čem byly spatřovány její kořeny, jaké byly proti ní doporučovány prostředky či jak byl vymezován její vztah k náboženství, může se zdát poněkud nadbytečné zdržovat se u starověkých a středověkých učenců. Záhy se však ukáže, že bez těchto a dalších významných klasiků není možné dobře porozumět ani debatám ve druhé polovině 18. století, natožpak je správně zasadit do celku kulturních a intelektuálních dějin.

Vše, co má tři prsty, píše proti pověře (pověra v publicistice)

Z tradice církevní kritiky pověry čerpali i čeští, moravští a slezští katoličtí autoři doby barokní a s odsudky astrologie, víry ve sny, různých druhů magie i církví neschváleného náboženského jednání se setkáváme zcela běžně v kázáních, teologických traktátech či náboženské vzdělávací literatuře. „Pověrečných věcíh [sic] užívati, které ani od Boha, ani od přirozenosti k takovým oučinkům zřízené nejsou,“⁶⁴ zapovídá první

63 STh II-II q. 92–96.

64 *Katechismus Biskupstwj Králo-Hradeckého, Aneb Kniha Naučení křesťanského* [...]. Praha 1755, s. 46.

Boží přikázání i podle katechismu hradecké diecéze z roku 1755, jenž vycházel opakovaně a naposledy spatřil světlo světa ještě roku 1784 v osvícenství zalité Praze.⁶⁵ Tehdy byl již jeho vydavatel Antonín Petr Příchovský pražským arcibiskupem a ani tento konzervativní prelát neváhal například v polovině sedmdesátých let ostře vystoupit proti českým následovníkům jihoněmeckého kněze Johanna Josepha Gaßnera, kteří se pomocí neobvyklých exorcismů pokoušeli uzdravovat tělesně nemocné.⁶⁶ Stanovisko pražského preláta přitom bylo do jisté míry v souladu s politikou Marie Terezie, usilující o přísnou ústřední kontrolu všech jevů spojených s domnělým ďábelským působením.⁶⁷

Císařovna se však neomezovala na snahu zabránit podvodům, lehkověrnosti a soudním procesům v této oblasti a už v době její vlády začala vycházet státní nařízení týkající se nejrůznějších lidových představ a praktik. Zákaz, od něhož se samozřejmě praxe leckdy poněkud lišila, nepostihl toliko snáře, horoskopy, různá proroctví, svatojánské ohně či amulety. Předmětem státní regulace se stále více stávala i lidová zbožnost, přičemž nešlo jen o proslulé vyzvánění při bouřce (k jeho zákazu viz **exemplář A.17**), ale také např. o oblíbené náboženské poutě, které se ze zbožného zvyku podporovaného i světskou vrchností staly v jejích očích pramálo žádoucím jevem, spojeným mj. se zahálkou, nepřístojnostmi a pověrami. Nový přístup k barokní religiozitě byl ovlivněn do habsburské monarchie pronikajícími myšlenkami italského kněze Lu-

65 *Katechismus Arcy-Biskupstwj Pražského aneb Cwjčenj Wjry Křestiansko-Katolické [...].* Praha 1784.

66 PŘÍCHOVSKÝ Z PŘÍCHOVIC, Antonín Petr: *Hirtenbrief Des Hochwürdigsten und Hochgebohrnen Fürsten und Herrn Herrn Anton Peters von Gottes Gnaden Erzbischofs zu Prag.* Prag 1775.

67 Viz nejnověji: KREUZ, Petr: *Kouzelnické a čarodějnické procesy v českých zemích a ve střední Evropě.* Dolní Břežany 2022, s. 212–228.

dovica Antonia Muratoriho, pozdním jansenismem, ale zejména osvícenskou filozofií a právními, politickými a kamerálními naukami. Státní zájem o tuto oblast provázal i zájem početných intelektuálů a publicistů, kteří nové ideje šířili zvláště prostřednictvím bouřlivě se rozvíjejícího tisku.

K dobovým specifickým patřily i tzv. morální týdeníky, časopisy s často krátkým životem, které propagovaly osvícenskou morální filozofii a přitom nemohly přirozeně opomenout ani tehdy tolik palčivě pocíťovaný problém pověry. K němu se vyjadřují již pražské morální týdeníky z počátku sedmdesátých let 18. století, mezi nimiž je zapotřebí na prvním místě jmenovat časopis *Die Unsichtbare*, který vydával v letech 1770–1772 Johann Joseph Nunn. Učený lékař původem z durynského Erfurtu shodou okolností v uvedeném roce (1772) vstoupil do služeb arcibiskupa Příchovského a zastával řadu let místo domácího a později konzistorního sekretáře.⁶⁸ A čteme-li v tomto časopise článek, v němž se snad Nunn sám zaobírá pověrami, zjišťujeme, že jeho pojetí zůstává vlastně uvnitř myšlenkového světa Příchovského katechismu, resp. starších katolických autorů. Katolické náboženství, spojené ovšem s vírou v osvícené časy, zde zjevně poskytuje kritérium při posuzování pověřivosti, lék, totiž důvěru v Boží prozřetelnost,⁶⁹ ba i povolání „lékaře“ z řad duchovního stavu – laický spisovatel zdůrazňuje, že „vykoře-

68 Heslo Nunn, Johann Joseph. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, 20, Wien 1869, s. 434–435. Srov. též: KRAUS, Arnošt Vilém: *Pražské časopisy 1770–1774 a české probuzení.* Praha 1909.

69 Správné pojetí prozřetelnosti doporučoval jako prostředek proti pověře i v habsburské monarchii nesmírně vlivný německý filozof Christian Wolff. WOLFF, Christian: *Philosophia moralis sive ethica. Pars tertia.* Halae Magdeburgicae 1751, s. 749.

nit tuto nestvůru ze srdcí jejich obce náleží pouze křesťanským řečníkům, jejichž povoláním je veřejně vyučovat lid o vznešenosti a povinnostech plynoucích z náboženství“.⁷⁰

Nunnův časopis si klade toliko skromnější cíl a chce poukázat na směšnost a škodlivost určitých mylných představ, které jsou nekriticky předávány z generace na generaci a jsou rozšířeny i v Praze, především mezi prostými lidmi.⁷¹ Osvícenský literát brojí zvláště proti různým podobám věštění budoucnosti, přičemž míní, že předpovědi lichotí lidské sebelásce a pro svou všeobecnost se snadno potvrzují. Za pověru pokládá i lehkomyšlnou víru v pověsti a pohádkové příběhy o Faustovi, princeznách či čarodějnicích, které naplňují hlavy mladých lidí. Ti potom snadno vnímají do jisté míry Boha jako „strašnou bytost, kterou nesmějí uctívat s jiným citem než otrockou bázní“, nebo jako bytost, jejíž moc je vlastně omezena úklady démonů a čarodějnic.⁷² Vidíme zde tedy jistý vliv původního antického pojetí pověry, na začátku článku ostatně čteme přímo citát z Theofrasta, Aristotelova žáka a nejstaršího řeckého klasika píšícího o pověře.

Zatímco Nunnův časopis se dovolává Theofrasta, pojednání Friedricha Keppnera v morálním týdeníku *Meine Einsamkeiten*, který vycházel v letech 1771–1772 v Praze, dluží mnohem více Plútarchovi.⁷³ Řecký myslitel totiž hájil tezi, že *deisidaimonia* je větším a škodlivějším

⁷⁰ *Die Unsichtbare* 1, 1770, č. 27, s. 220. Překlady z původních (česky dosud nevydaných) latinských a německých textů jsou dílem autora studie.

⁷¹ *Die Unsichtbare* 1, 1770, č. 27, s. 218–220.

⁷² Tamtéž, s. 224.

⁷³ Viz PLÚTARCHOS: *O strachu z bohů*. Praha 2013.

zlem než ateismus, a na jeho myšlenky potom vděčně navázali zejména francouzští filozofové, počínaje Pierrem Baylem. I Keppner dělí do dvou skupin „nesmírné množství bloudících“ ve věcech pro lidstvo tolik nezbytného náboženství. Jedni jsou volnomyšlenkáři, druzí přívrženci pověry. Pro upřímného volnomyšlenkáře, jenž kvůli nedostatečnému poučení nebo trudnomyslnosti upírá Bohu existenci, nachází pisatel velké politování a soucit. Pověře, jíž rozumí prokazování takové služby Bohu, která neodpovídá jeho důstojnosti, naproti tomu věnuje „celé své pohrdání“.⁷⁴ Podobně jako Plútarchos soudí, že upřímný ateismus je omylem rozumu, avšak pověra „je vždy také chybou srdce“.⁷⁵ Zatímco první vadu lze při dobré vůli odstranit vhodným poučením, náprava pověry je takřka nemožná.

Od řeckého myslitele a u něho se inspirující francouzské *Encyklopedie*⁷⁶ se Keppner příliš neliší, ani když srovnává škodlivost obou fenoménů pro společnost. Historickým dokladem teze má být tolerantní politika Juliána Apostaty na jedné straně, na straně druhé potom často zmiňované lidské oběti a kruté projevy náboženské nenávisti v době „pohanské“ i křesťanské, např. za pronásledování křesťanů, bartolomějské noci či křížových výprav. Pro tyto zhoubné následky na celém světě si tedy musí každý dobrý občan pověru ošklivit, „lidumilný filozof však nesmí být kárán, když nenávidí více pověru než tiché omyly trudnomyslného pochybovače, které nemají pro společnost tak smutné následky“.⁷⁷ Na

⁷⁴ *Meine Einsamkeiten. Eine moralische Wochenschrift*, 1771, č. 8, s. 57–58.

⁷⁵ Tamtéž, s. 61.

⁷⁶ SOBOUL, Albert (ed.): *Encyklopedie aneb Racionální slovník věd, umění a řemesel*. Praha 1954, s. 110–111.

⁷⁷ *Meine Einsamkeiten. Eine moralische Wochenschrift*, 1771, č. 8, s. 64.

tereziánské Čechy velice troufalé vyznění své apologie ateisty se nicméně Keppner snaží mírnit zdůrazněním, že pro budoucí osud jedince mohou mít oba omyly stejně nešťastný důsledek a že omluvy platí jen pro „omyly rozumu, na něž nemá srdce žádný vliv“.⁷⁸

Po nástupu Josefa II. na trůn se ovšem duchovní ovzduší v habsburské monarchii citelně změnilo. Dalekosáhlé změny v náboženské a sociální oblasti a uvolnění cenzury podnítily další rozmach publicistiky, který nezřídka přerůstal v tzv. *brožurové války*. Nesčetné tisky různé úrovně nyní obhajovaly císařovy reformy, navrhovaly další a občas je i kritizovaly.⁷⁹ A právě v těchto polemikách se stal pojem pověry důležitou rétorickou zbraní. Pověra už nebyla jedním z mnoha hříchů proti prvnímu přikázání ani řadovým mravním neduhem. Stala se jádrem „tmářství“, překážkou na cestě k „osvícené“ společnosti a negací osvícenství, které ostatně o pár let později Immanuel Kant v *Kritice soudnosti* přímo definoval jako „osvobození od pověry“.⁸⁰ V krajním, byť oproti francouzským filozofům promyšlenějším pojetí královeckého myslitele, jenž ztotožňoval náboženství s mravností, byla dokonce pověrou prosebná modlitba, křesťanské svátosti a v podstatě každé tradiční vyznání, pokud nemá být chápáno jako pouhý prostředek k budoucímu náboženství v mezích čistého rozumu.⁸¹

78 *Meine Einsamkeiten. Eine moralische Wochenschrift*, 1771, č. 8, s. 64.

79 Viz např. WANGERMANN, Ernst: *Die Waffen der Publizität. Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II.* Wien 2004.

80 KANT, Immanuel: *Kritika soudnosti*. Praha 1975, s. 116.

81 KANT, Immanuel: *Náboženství v hranicích pouhého rozumu*. Praha 2013, s. 193–226.

Ani radikálnější autoři z habsburské monarchie tak daleko zpravidla nezacházeli a přímému zpochybnění katolických dogmat se spíše vyhýbali. Přesto pojem pověry používali mnohem širěji než např. Příchovského katechismus. Jako příklad můžeme uvést málo známý časopis *Religion und Priester*, který vycházel v letech 1782–1784 v Praze a ve Vídni. Soudobý severoněmecký recenzent ho sice odbyl přezíravou poznámkou, avšak pro zdejší prostředí můžeme toto periodikum pokládat za jakousi ojedinělou „summu“ osvícenské náboženské kritiky. Časopis zamýšlel hlásat osvícené náboženství, očištěné od všeho „nepodstatného“ a „škodlivého“. V době redakce benešovského rodáka (laika) Franze Xavera Hubera, jenž studoval několik let na německých protestantských univerzitách, se zde objevila i tendence k takřka kantovskému ztotožnění náboženství a mravnosti.⁸²

Kromě popisu ideálního kněze, kritiky mnišství, kněžského celibátu či legend se v *Religion und Priester* setkáváme i s mnoha texty věnovanými pověře a příbuzným otázkám. Při popisu nepřípustných náboženských praktik nicméně autoři upřednostňují v této době mimořádně oblíbený a těžko přeložitelný výraz „*Missbrauch*“ (*zlořád, zneužití*), jenž spočívá v tom, že určitou věc „*buď nepoužívám dle jejího určení, nebo že zacházím v jejím použití příliš daleko*“.⁸³ Sem patří kupříkladu četné náboženské poutě, které jsou prý založeny na mylných představách o úloze času a místa při vyslyšení prosebné modlitby (která však není odmítána jako u Kanta).⁸⁴ Zlořády potom vedou ke vzniku pověry, čímž je míněna

82 PĚČEK, Vít: Časopis *Religion und Priester* (1782–1784) a otázka kněžského celibátu. Kapitola z dějin osvícenské náboženské kritiky. *Cornova. Revue České společnosti pro výzkum 18. století* 9, 2019, č. 2, s. 65–90.

83 *Religion und Priester* 2, 1784, č. 14, s. 295.

84 Tamtéž, s. 297–310.

„silnější důvěra v obřadní věci než v Boha samého; uctívání týchž, víra v nadpřirozené síly stvořených věcí a ve všechno to, co je proti příkazům Věčného, skrze co se umenšuje nebo znesvěcuje síla, moc a vznešenost všemohoucího Boha, a všechna nevkusná mínění, která odporují rozumu a náboženství“.⁸⁵ Jak zřejmo, jedná se tedy o poměrně široké a nejasné pojetí, které zahrnuje řadu tradičních elementů, ale umožňuje velmi širokou aplikaci. Příkladem pověry je (církví oficiálně nehlásaná, ale mnohými významnými teology připouštěná) modlitba k duším v očistci,⁸⁶ víra v existenci čarodějnic,⁸⁷ přesvědčení o ochranné nadpřirozené moci kostelních zvonů při bouřce⁸⁸ či důvěra v moc obrazů.⁸⁹

Dosti radikální je časopis *Religion und Priester* ve svých praktických návrzích, zvláště v době redakce Hubera, který ostatně později sympatizoval s francouzskými revolucionáři i Napoleonem.⁹⁰ Odstraněny mají být kupříkladu „pověrečné“ obrazy v kláštorech;⁹¹ knihy obsahující „kochemovské“⁹² a jiné „nesmysly“ mají být nejen v celém státě zakázány,

⁸⁵ *Religion und Priester* 2, 1784, č. 14, s. 295–296.

⁸⁶ *Religion und Priester* 2, 1784, č. 15, s. 370.

⁸⁷ *Religion und Priester* 2, 1784, č. 14, s. 332.

⁸⁸ Tamtéž, s. 316.

⁸⁹ Tamtéž, s. 297.

⁹⁰ K Huberovi viz např.: PĚČEK, Vít: *Časopis Religion und Priester. Kapitola z dějin osvícenské publicistiky a náboženského myšlení*. Bakalářská práce, FF UK, Praha 2018, s. 34–38.

⁹¹ *Religion und Priester* I, 1782, č. 1, s. 36.

⁹² Narážka na Martina z Kochemu, oblíbeného kapucínského autora lidové náboženské literatury.

nýbrž i konfiskovány a páleny na hranici.⁹³ Poutní kostely, k nimž lidé stále putují, mají být podle časopisu, jenž jinak horuje pro náboženskou toleranci, uzavřeny.⁹⁴ Staré mnichy, kteří jsou plní předsudků a pověr a nejsou již schopni přijmout osvícenství, by zase prý bylo nejlepší izolovat a zavřít v jednom domě.⁹⁵ Navrhován je i pečlivý veřejný dohled nad výchovou dětí.⁹⁶

Časopis *Geißel der Prediger* z roku 1782, jenž si vytkl za cíl recenzovat pražská kázání a vzbuzoval z tohoto důvodu velké vášně, zastával o něco mírnější linii, přesto ale čas od času brojil i proti některým prvkům tradiční zbožnosti, které se neslučovaly s ideou „rozumného náboženství“. V šestém čísle z května 1782 jsou kupříkladu ostře kritizovány „závadné“ modlitební knihy, jež šíří nesprávné představy o Bohu či odpustění hříchů a zločinů bez nutné nápravy.⁹⁷ Tyto zvláště mnichy rozšiřované modlitby vedou prostý lid k mnoha omylům, činí v jeho očích Boha směšným, „utápějí každý zárodek rozumu a zasluhují spálení na hranici více než nejnevážnější spisy volnomyšlenkářů“.⁹⁸ Snaha státní cenzury o vykořenění těchto modlitebních knih, kterou pisatel zjevně schvaluje, však prý nemá naději na úspěch, dokud budou smět mniši putovat krajinou a rozdávat devocionálie sloužící k léčení nemocí.

⁹³ *Religion und Priester* 2, 1784, č. 9, s. 34.

⁹⁴ Tamtéž, s. 310.

⁹⁵ *Religion und Priester* 3, 1784, č. 18, s. 78.

⁹⁶ Viz např. *Religion und Priester* 3, 1784, č. 22–23, s. 202–211.

⁹⁷ Tato morální otázka pálila tehdy řadu autorů. Viz např.: VOLTAIRE: *Filosofický slovník*. Praha 1997, s. 206–208.

⁹⁸ *Geißel der Prediger*, 1782, č. 6, s. 58.

Naději vkládá autor v působení osvícenějších kněží na venkově, čemuž však brání nedostatky způsobitelných kněží. Tato úvaha se stává zároveň příležitostí ke zpochybnění povinného kněžského celibátu.⁹⁹

Úvahy o pověrách se ve stejné době objevují i v dalších periodikách. Otázka nenechávala lhostejným ani brněnského protestantského pastora Victora Heinricha Rieckeho, jenž ve svém časopise (exemplář A.18) tepal kalendáře s astrologickými částmi a nabádal k produkci „nezávadných“.¹⁰⁰ Avšak i z kazatelen se ozývaly ostré kritiky domnělých či skutečných pověr. Velice vyhraněné exhorty pronesl na Starém Městě v létě 1781 mladý kněžský rebel a literát Augustin Zitte. Budoucí autor proticelibátního románu, v němž zesměšňuje mj. mnišství i některé populární náboženské praktiky,¹⁰¹ vydal svá kázání o dvě léta později a brojí v nich kromě jiného proti víře ve sny, upíry, víly či strašidla, krkonošského Rýbrcoula nevyjímaje.¹⁰²

V očích dobového konzervativního kritika tak „vše, co má tři prsty a hlavu (neboť více dnes člověk, aby byl spisovatelem, nepotřebuje), bere pero a píše proti pověře“.¹⁰³ Nevíme, měl-li pražský piarista Gotthard Lihnie na mysli i někoho z uvedených publicistů, když osvícenské autory

99 Geißel der Prediger, 1782, č. 6, s. 58–59.

100 Brünner Wochenschrift zum Bestem der Armen. Brünn 1786, s. 55–69.

101 [ZITTE, Augustin]: Peregrin Stillwassers geistliche Reisen durch Böhmen. I–II. Nimburg [Prag] 1783.

102 ZITTE, Augustin: Neun neue Exhorten, oder Ermahnungen bey Gelegenheit einer alten Noven. Prag 1783, s. 44.

103 LIRIN, Wincenz von: Die Lehre des katholischen Glaubens. Prag 1784, s. 55.

i s odvoláním na Voltaireova jezuitského kritika Nonnotta obvinil, že pod rouškou boje proti pověře „usilují podkopat vše, co je v náboženství svaté“.¹⁰⁴

Obr. 6:
Časopis Religion und Priester
vycházel v letech 1782–1784 v Praze
a ve Vídni. Památník písemnictví
na Moravě, sign. R – Q. III. d. 18.

104 LIRIN, Wincenz von: Die Lehre des katholischen Glaubens, s. 55.

Pověra očima teologů

Kritice pověry se v českých zemích v době osvícenství pochopitelně nevyhýbali ani (podle Lihnieho jistě povolanější) univerzitní teologové. Samostatný a velice systematický spis věnoval tématu v roce 1783 pražský univerzitní knihovník a někdejší vídeňský profesor dogmatiky Jan Nepomuk Bartholotti, který předtím vydal latinský traktát na obhajobu josefinské toleranční politiky.¹⁰⁵ Pověry sice stejně jako scholastiku pokládá za překážku vytouženého náboženského sjednocení,¹⁰⁶ přesto ale jeho pojetí pověry zůstává velmi konzervativní a čerpá z Tomáše Akvinského, patristických autorit, Cicerona či umírněného Muratoriho. Při posuzování pověrečnosti je tak pro něho zásadním kritériem katolická věrouka, všeobecný církevní obyčej a liturgie.¹⁰⁷

Nepřehlédnutelný je v díle rovněž apologetický osten, namířený proti „volnomyšlenkářům“ a ateistům, kteří podobně jako již Lucretius ztožňují náboženství s pověrou. Důrazně Bartholotti hájí jako pouhým přirozeným rozumem poznatelnou i nutnost vnějšího kultu.¹⁰⁸ Neponechává stranou ani staré plútarchovské dilema. Třebaže i on v pověře vidí příčinu skepse a ateismu (a dokonce, podobně jako Augustin, i herezí)¹⁰⁹ a třebaže obsáhle hovoří o dalších zlých důsledcích pověry, kam

¹⁰⁵ K Bartholottimu viz např. TÁBORSKÝ, Josef: *Reformní katolík Josef Dobrovský*. Brno 2007, s. 31.

¹⁰⁶ To si ale zároveň představuje spíše tradičně v podobě návratu protestantů do katolické církve.

¹⁰⁷ BARTHOLOTTI, Johann Nepomuk: *Streitschrift wider die verschiedenen Gattungen des Aberglaubens*. Wien 1783.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 99–100.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 17–18.

řadí smutek, zatemnění rozumu či posilování špatných náklonností,¹¹⁰ polemizuje jmenovitě s Baylem a tvrdí,¹¹¹ že ateismus je ve skutečnosti pro stát škodlivější, protože více uvolňuje společenské svazky, ničí veřejnou bezpečnost a podrývá autoritu státu, jehož legitimitu ostatně Bartholotti tradičně odvozuje od Boha.¹¹² Státu nepřekvapivě přisuzuje významnou roli i při potírání pověr. Jako prostředky proti nim konkrétně doporučuje katechezi, výchovu fantazie, zákaz nepravých legend, pravou zbožnost i jakési, dnešním slovníkem řečeno, „kritické myšlení“ a studium pravidel logiky.¹¹³

Velmi tradiční je i pojednání o pověře, které podává ve své několikrát přepracované syntéze morální teologie spíše konzervativní moravský jansenista a brněnský rodák Václav Schanza.¹¹⁴ Pověru definuje takřka stejně jako Tomáš Akvinský, přičemž se dovolává i dalších středověkých spisovatelů, církevních otců, tridentského koncilu a různých církevních synod. Podobně jako Bartholotti se vymezuje dvojím směrem. Na prvním místě se přirozeně věnuje pověrám, mezi něž řadí nenáležitý či přebytečný (proti zvyklostem církve) kult, zařikávání nemocí, věštění a magii. V posledních dvou případech zároveň předpokládá případné

¹¹⁰ Tamtéž, s. 165–168.

¹¹¹ Podobně řeší o několik let později stejnou otázku pražský morální teolog Fritsch. Viz FRITSCH, Franz: *Einleitung in die Sittenlehre des Christenthums*. Prag 1792, s. 84–85.

¹¹² BARTHOLOTTI, J. N.: *Streitschrift wider die verschiedenen Gattungen*, s. 20–23.

¹¹³ Tamtéž, s. 172–195.

¹¹⁴ K Schanzovi a dalším jansenistům viz: HERSCHE, Peter: *Der Spätjansenismus in Österreich*. Wien 1977.

démonické působení. Na druhé straně ale Schanza právě s odvoláním na moc církve nad demony plně hájí církevní zvyk žehnat vodu či vosk „*k zapuzení ďábelských útoků*“.¹¹⁵ O střední cestu brněnský moralista usiluje i v případě úcty svatých, kterou brání proti obviněním z modloslužby, zároveň ale odmítá i opovážlivé spoléhání na pouhou vnější úctu či představy „*nevzdělaných*“, že v určitých potřebách mohou pomoci výlučně určití světcí.¹¹⁶

Svérázný moravský teolog Josef Lauber, jenž sepsal v době svého olomouckého působení rozsáhlou německou příručku morálky (*exemplář A.19*), byl dobovým osvícenským myšlením ovlivněn mnohem více než Schanza a celkově není těžké věřit zprávě, že jeho díla pobuřovala konzervativní duchovenstvo až v Rakouském Nizozemí.¹¹⁷ I Lauber ovšem důrazně hájí vnější projevy úcty k Bohu a za pověru dokonce označuje jejich vylučování. Ve svém nepříliš systematickém výkladu o pověře se soustředí nejprve na kritiku psaní různých posvátných zkratek nad dveře a důvěry v ně, přičemž za pověrečný pokládá i tříkrálový nápis C. M. B.¹¹⁸ Neméně ho iritují i další předměty spojené s lidovou zbožností a používané při nemocech a hrozících neštěstích, např. hromniční svíce, různé obrázky či víno od relikvií olomoucké patronky sv. Pavliny.¹¹⁹ Kromě toho se olomoucký profesor ještě podrobně věnuje víře

¹¹⁵ SCHANZA, Wenceslaus: *Moralis christiana in systema redacta. I.* Viennae 1785, s. 319–327.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 309–311.

¹¹⁷ Heslo Joseph Lauber. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, XIV, Wien 1865, s. 211–212.

¹¹⁸ LAUBER, Joseph: *Kurzgefaßte Anleitung zur christlichen Sittenlehre. Zweiter Band.* Wien 1785, s. 366–367.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 369.

v existenci čarodějnic, kterou vyvrací mj. tvrzením, že ďábel od Kristova příchodu nemá možnost škodit lidským tělům, a proto ani čaroděj nemá možnost přivolat špatné počasí či nemoc nebo létat. Výpovědi při čarodějnických procesech pak podle něj byly vynuceny útrpným výslechem.¹²⁰

K otázkám démonického působení a pověr se vyjadřoval i Lauberův snad ještě svéráznější kolega, známý profesor české pastorální teologie v Olomouci Václav Stach. Neobyčejně konfliktní a vůči svým odpůrcům značně agresivní česky píšící literát, rozvíjející přitom úvahy o relativní pravdě a toleranci omylů, předkládá své na zdejší prostředí nebývale radikální myšlenky především v chaotické *Příručce učitele lidu*, z níž však vyšly roku 1787 pouze dva díly.¹²¹ Stach se tu mj. pokouší podat jakési dějiny starověkých náboženství, přičemž čtenáři nemůže ujít, že pod touto rouškou olomoucký kněz často ve skutečnosti kritizuje katolicismus.¹²² Opakovaně hovoří o „*východních*“ pověrách, které prý později pronikly i mezi křesťany.¹²³ Sám zároveň nabádá při potírání „*pověr*“ k opatrnosti, nemají-li se „*růženečkáři*“ postavit na odpor.¹²⁴ Speciálně se však Stach věnuje právě démonologii. Posmívá se známému pastorálnímu teologovi Jiljímu Chládkovi pro jeho obhajobu exorcismu, pokládaje posedlost za nemožnou stejně jako ďábelské působení

¹²⁰ Tamtéž, s. 374–383.

¹²¹ K dílu viz MĚŠTÁNEK, Tomáš: Václav Stach a jeho Příručka učitele lidu. K počátkům českého filosofického myšlení nové doby. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B. Řada filozofická* 22, 1973, č. 20, s. 87–100.

¹²² Viz např. STACH, Václav: *Příručka učitele lidu. Částka prwnj.* Praha – Olomouc 1787, s. 89–97.

¹²³ STACH, Václav: *Příručka učitele lidu. Druhá částka.* Praha – Olomouc 1787, s. 132.

¹²⁴ Tamtéž, s. 252–253.

na člověka.¹²⁵ Stachovy úvahy plné ironie jsou leckdy až nepřehledné, nicméně zdá se, že ani v existenci „domnělé potvory“¹²⁶ olomoucký literát nevěří.

Obr. 7:
Ve dvoudílné *Přjručce učitele lidu* kritizuje olomoucký teolog Václav Stach ve jménu boje proti „pověře“ i některé prvky katolické věrouky. MZK, sign. STI-0024.738,1A.

¹²⁵ STACH, Václav: *Přjručka učitele lidu. Druhá částka*, s. 117–147.

¹²⁶ STACH, V.: *Přjručka učitele lidu. Částka prwnj*, s. 229–234.

Pověra očima pozdního osvícenství

Jedním ze Stachových osobních protivníků byl i známý moravský učenec Josef Vratislav Monse. Věnoval se sice převážně právu a dějinám a působení na akademické půdě, zároveň se však opakovaně zapojoval do úsilí o lidovou osvětu na moravském venkově.¹²⁷ Pověr se týká jeho literární počin z roku 1792, kdy vydal v Olomouci svůj překlad (*exemplář A.15*) vybraných částí z rozsáhlejšího spisu německého autora Karla von Eckartshausena, který byl paradoxně hluboce oddán okultním naukám a mysticismu a v českých zemích byl známý i jako autor rozšířené modlitební knihy. Soubor poučných příběhů, v nichž dochází na první pohled k podivuhodným jevům, které se nakonec ukážou jako důmyslný žert či zákeřný podvod, opatřil Monse vlastní předmlouvou, kde objasňuje své důvody k vydání díla proti pověře, jež škodí na moravském venkově morálce i hospodářství.¹²⁸ Předkládá tu i definici pověry, která se od dosud představených zřetelně liší. Podle Monseho je pověrou „chybné a bludné mínění, které v tom záleží, když sprostný člověk nějaký skutek aneb oučinek takovej příčině připisuje, která tenž oučinek podlé svého přirození nikoliv způsobiti nemohla.“¹²⁹ Pojem příčinné souvislosti se samozřejmě objevoval i ve výkladech mnohem starších autorů, jak jsme viděli např. u sv. Tomáše Akvinského či v Příchovského katechi-

¹²⁷ O životě a díle Monseho pojednává např.: FIALA, Jiří a NOVÁKOVÁ, Martina: *Moravský osvícenec J. V. Monse (1733–1793)*. Olomouc 2003. Součástí je i edice Monseho překladů.

¹²⁸ Viz exemplář A.15.

¹²⁹ MONSE, Josef Vratislav: *Odkryté Tagnosti Czarodegnjckých Kunsstů k Weystraze a Wjvčowanj obecnjho Lidu o Powěrách a sskodliwých Bludech Sepsané w německé Ržeči od Pána z Eckartshausen. Do morawskýho Gazyka přeložil Vpřjmný Milownjk swé Wlasti*. Olomouc 1792, s. [IV]. K Monseho definici viz též: MIKULEC, Jiří: Pověra mezi barokem a osvícenstvím. Zvonění na mraky jako ochranná praktika i zavrženíhodný nešvar, *Folia Historica Bohemica* 28, 2013, č. 2, s. 259–277.

smu. Zde však tvoří čistě sekulární jádro definice pověry bez vztahu k tradiční ctnosti nábožnosti či víry. Ostatně i prostředek, který Monse předepisuje proti pověře, je čistě světský, totiž poznávání přírodních zákonitostí. To nicméně neznamená, že by teologický prvek u Monseho zcela chyběl. Naopak, výslovně zdůrazňuje, že díky Božímu (svátost křtu) či církevnímu (svátostiny) ustanovení může např. voda způsobovat i určité další účinky.¹³⁰

Monse skromně vyjadřoval naději, že někdo z jeho krajanů nebo „*pánů Čechů v Praze*“ vydá na toto téma něco lepšího. A je třeba říci, že zvláště ve druhém případě se objevilo podobných spisů skutečně značné množství. Proti pověrám brojili v časopisech, novinách či populární beletristické literatuře obrozenští autoři jako Václav Matěj Kramerius, Jan Nejedlý či Jan Hýbl.¹³¹ Zdaleka nejrozsáhlejší pojednání však vydal východočeský kněz Jan Javornický. Světlo světa sice spatřila až ve dvacátých letech 19. století, avšak v řadě ohledů je můžeme k době osvícenství jednoznačně přiřadit a Javornický se ostatně k „*osvíceným časům*“ sám hlásí. V knize o strašidlech a třech dalších svazcích o pověrách (exemplář A.16) podává obsírný výčet nejrůznějších lidových představ a praktik, které venkovan Fortunát a později i jeho syn Lucián¹³² za pomoci kněze, lékaře a učitele fyziky odhaluje jako důsledky nezna-

¹³⁰ MONSE, J.V.: *Odkryté Tagnosti Czarodegnjckých Kunsstů k Weystraze a Wycłowánj obecnjho Lidu o Powěrách a sskodliwých Bludech Sepsané w německé Ržeči od Pána z Eckartshausen. Do morawskýho Gazyka přeložil Vprjmný Milownjk swé Wlasti*, s. [V].

¹³¹ Některé další autory a díla uvádí např. článek z pera etnologů Otakara Nahodila a Antonína Robka, který je ovšem psán ve vulgárním ideologickém duchu. Viz: Otakar NAHODIL a Antonín ROBKA: Kapitoly z dějin českého boje proti pověře, *ČL* 47, 1960, č. 4–6, s. 145–150, 193–200, 241–247.

¹³² Viz exemplář A.16.

losti přírodních zákonů. Javornický se v zásadě drží katolické věrouky, církevní obyčej je pro něho směrodatným a po sžíravé kritice, kterou jsme poznali např. u Václava Stacha, tu není ani památky. Zároveň tu ale není příliš přítomen ani činitel, po staletí s pověrou úzce spojovaný, totiž ďábel, který podle Javornického může sice svádět ke zlému, nikoli však škodit na těle či strašit.¹³³ V této věci ovšem zaznívala na přelomu 18. a 19. století v českém duchovenstvu různá stanoviska. Zatímco tehdy velice populární autor kázání Michael Kajetan Herrmann (viz exemplář C.1) v německojazyčném spise o pověře z roku 1809, jenž je do jisté míry stručnějším českoněmeckým protějškem a snad i vzorem Javornického spisů, soudí, že démoni nemohou na člověka nikterak působit,¹³⁴ břevnovský převor Bonaventura Müller uveřejnil o několik let dříve traktát, v němž ostře kritizuje „*novotářské*“ popírání existence posedlosti či ďábelských pokušení.¹³⁵

¹³³ JAVORNICKÝ, Jan: *Duchové a strassidla, aneb knížka welmi vtěssená, w kteréž Fortunát syna swého Lucyána netoliko wučuge*, [...]. Praha 1824, s. 15–18.

¹³⁴ HERMANN, Michael Kajetan: *Gespräche zur Minderung des Aberglaubens und der gewöhnlichsten Volksirrhümer. Ein sehr nützlichs Volksbuch*. Prag 1809, s. 21–22.

¹³⁵ MÜLLER, Bonaventura: *Abhandlung einiger geoffenbarten Wahrheiten, die man itzt in Zweifel ziehet*. Prag 1798. Děkuji kolegovi Michalu Královi za laskavé upozornění na tento titul.

Obr. 8:
Kniha o pověře z pera severoněmeckého luteránského teologa Heinricha Ludwiga Fischera byla jedním ze zdrojů inspirace českého autora Jana Javornického. Památník písemnictví na Moravě v Rajhradě, sign. R – F. I. A. 25.

Vyplít se všemi kořeny... (epilog)

V době, kdy Michael Kajetan Herrmann a Jan Javornický psali svá díla, sbírali jiní autoři lidové pověry už spíše z rostoucího etnografického zájmu. Jej podněcovaly a poněkud vřelejší stanovisko k domnělým či skutečným pověrám přinášely i sílící nové duchovní proudy, především romantismus a nacionalismus. Ozvěnu těchto hnutí slyšíme ještě i na konci 19. století u otce české etnografie a kulturního dějepisce, jenž v lidových obyčejích, nevyjímaje ani pověry, nachází „ryzí *neb* aspoň *nejméně* porušené známky duševního života každého národa“.¹³⁶ Národopisná vášeň Čenka Zírta, která spatřuje v těchto zvycích projev slovanského harmonického vztahu člověka a přírody, žijících spolu „v *důvěrném svazku jako bratr se sestrou*“,¹³⁷ však bledne ve srovnání se zájmem o tyto jevy v domovině romantického nacionalismu, jehož pomníkem je i desetisvazkový *Průruční slovník německé pověry*.¹³⁸

Nelze popřít, že v době osvícenství řada představ a zvyků, které byly pokládány za pověrečné, vyhasla. Obraz *Boje osvícenství s pověrou*, jak zní jedna z kapitol v Hegelově *Fenomenologii ducha*,¹³⁹ by však byl zkreslený, pokud by bylo pominuto mlčením, že jiné představy a praktiky, které byly podle různých definic pověry problematické, naopak ve stejném období vzkvétaly. Nemuselo se přitom jednat o venkovské obyvatelstvo, k němuž otcovsky promlouval Monse a kde

¹³⁶ ZÍBRT, Čeněk: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní*. Praha 1889, s. 4.

¹³⁷ Tamtéž, s. 3.

¹³⁸ BÄCHTOLD-STÄUBLI, Hanns (ed.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. I–X. Berlin 1927–1942.

¹³⁹ HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Fenomenologie ducha*. Praha 2019, s. 391.

se, jak známo, objevila na přelomu 18. a 19. století řada svérázných sektářských hnutí a vyhrocené apokalyptické nálady – jako krajní případ můžeme uvést dnes málo známé pöschliány, kteří dospěli až k Plútarchem a Keppnerem obávaným lidským obětem.¹⁴⁰ Mnohý šlechtic, hrdý na svou příslušnost k „osvícenému věku“, se ale zároveň zabýval nejrůznějšími tajnými vědami¹⁴¹ a v neposlední řadě se právě v době osvícenství zrodily např. i některé dodnes živé léčitelské směry s magickými prvky.¹⁴² O tom, že by tato epocha úspěšně „vyplela pověru i s kořeny“, lze tedy oprávněně pochybovat a spíše se zdá, že skutečnosti se více přiblížil starý Theofrastos, který ve svých *Povahopisech* zařadil pověřivost mezi skrblictví, hrubiánství a další slabosti lidské přirozenosti.

¹⁴⁰ Viz např. HOSP, Eduard: *Kirche Österreichs im Vormärz 1815–1850*. Wien 1971, s. 165–167.

¹⁴¹ Viz např. KROUPA, Jiří: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*. Brno 2006.

¹⁴² Je nutno upozornit na velmi pozoruhodný článek Ivo Cermana, jenž si všímá mj. i ezoterických prvků v myšlení některých významných představitelů utopického socialismu 19. století: CERMAN, Ivo: Temná stránka evropského osvícenství. *Folia Historica Bohemica* 28, 2013, č. 2, s. 307–326.

Projevy magického myšlení v tiscích

Martin Drozda

Magie se odrážela v rukopisných i tištěných textech, přičemž rukopisná i tištěná kultura se v lidovém prostředí navzájem střetávaly a ovlivňovaly.¹⁴³ Můžeme se tak setkat s řadou rukopisných, mnohdy i bohatě ilustrovaných dokumentů, které vznikly jako opisy některého tisku, a lze předpokládat i opačný proces. V případě textů spojených s magickými praktikami ale můžeme mezi rukopisy a tisky pozorovat určitou profilaci, neboť tištěné texty podléhaly cenzurnímu dohledu, což vedlo k tomu, že magické praktiky byly zaznamenávány převážně rukopisnými texty. Projevy magie v tištěné produkci tak z tohoto důvodu nabývaly určitých specifik, která je odlišovala od dobové rukopisné produkce.

143

SMYČKOVÁ, Kateřina: *Kancionál založený ke cti a chvále Pánu Bohu Všemohoucímu (1774)*. Brno 2017, s. 7.

Tištěná kultura byla před rokem 1848 výrazně ovlivňována cenzurním dohledem. Dobová praxe byla taková, že každé dílo, které mělo vyjít, muselo být nejprve schváleno ve formě rukopisu a teprve poté mohlo být vytištěno.¹⁴⁴ Tento dohled však nebyl dokonalý a jednotlivé tiskárny se cenzuru často snažily obcházet, zejména pokud se jednalo o produkci drobnějších tisků.¹⁴⁵ Způsobů, jak se vyhnout předběžné cenzuře, bylo několik. Vůbec nejjednodušší možností bylo neuvést u tisku impresum a doufat, že nevzbudí rozruch, který by inicioval následné vyšetřování. Tuto praxi dokládá poměrně velké množství tisků spadajících mezi tzv. kramářskou produkci, ale také rozsáhlejší tisky, jako byly např. snáře nebo planetáře. Druhým způsobem, jak se vyrovnat s cenzurou, bylo užití fingovaného impresum. V takovém případě tiskař uvedl místo vydání, které bylo falešné a neodpovídalo skutečnému místu, kde tisk vznikl.¹⁴⁶ S touto praxí se setkáváme u kramářské produkce¹⁴⁷ i u roz-

¹⁴⁴ WÖGEBAUER, Michael a kol.: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek I. 1749–1938.* Praha 2015, s. 86–90.

¹⁴⁵ DUFKA, Jiří: Cenzura kramářských tisků. In: *Dvanácte vrchů ten strom má. Kramářské a poutní tisky s náboženskou tematikou. Katalog výstavy.* Brno 2022, s. 49–52; SCHEYBAL, Josef V.: *Senzace pěti století v kramářské písni.* Hradec Králové 1990, s. 72–73.

¹⁴⁶ VOIT, Petr: *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století.* Praha 2008, s. 404–405 (heslo Impresum falešné).

¹⁴⁷ DROZDA, Martin: Chrudimské kramářské tisky s fingovaným impresum. *Knihy a dějiny* 29, 2022, č. 1–2, s. 137–158.

sáhlejších knih, jako byla např. *Oběť před Bohem* (viz níže).¹⁴⁸ Další možností bylo vytisknout text v zahraničí a následně se ho pokusit do českých zemí propašovat přes hranice.¹⁴⁹

V následujícím textu bude věnována pozornost tiskům, které byly dříve nějakým způsobem spojovány s magickými praktikami. Měly různou podobu a magie se v nich projevovala různorodým způsobem. Jednalo se o tisky, které měly mít ochrannou moc jako amulety, ale i tisky, které obsahovaly návody k magickým praktikám, jako bylo třeba věštění budoucnosti nebo zahánění povětří prostřednictvím zaklínání.

Tištěné knihy obsahující pověrečné praktiky

Pravděpodobně nejrozšířenější magickou praktikou, která pronikla do tištěné produkce, bylo věštění budoucnosti. Lidé se už od pradávna snažili zjistit, co jim budoucnost přinese, ať se jednalo o směřování světa, předpověď počasí nebo události v osobním životě. Drobnější tisky spojené s tímto fenoménem představovaly nejrůznější proroctví.¹⁵⁰ Na Moravě bylo v 18. a 19. století značně rozšířené zejména tzv. *Proroctví slepého mládence*.¹⁵¹ Tento drobný tisk obsahoval záznam proroctví, které měl roku 1362 vyjevit Karlu IV. jeden slepý chlapec. Jeho součástí byl i výčet Karlových nástupců. Skutečnost, že to byla jména králů, kteří

¹⁴⁸ VOBR, Jaroslav: *České tisky Moravské zemské knihovny v Brně a jihomoravských klášterních knihoven z let 1501–1800. Svazek 1.* Brno 2005, s. 378 (čísla 1751–1755).

¹⁴⁹ Viz WÖGEBAUER, Michael a kol.: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek I. 1749–1938.* Praha 2015, s. 272–278.

¹⁵⁰ MENŠÍK, Ferdinand: *Česká proroctví. K dějinám proroctví. 2. rozšířené vydání.* Praha 1914.

¹⁵¹ MZK, sign. V1-0001.160; ST1-1361.226.

poté skutečně na trůn usedli, pravděpodobně jen zvyšovala uvěřitelnost tohoto proroctví mezi lidmi. Oblibu tisku dokládá jeho vydání v desítkách přetisků různých tiskáren působících na českém území, a rozhodně tedy nebyl nějakou anomálií. Popularitě se těšilo ale také *Sybilino proroctví*, které vycházelo často ve formě kramářské písně.¹⁵²

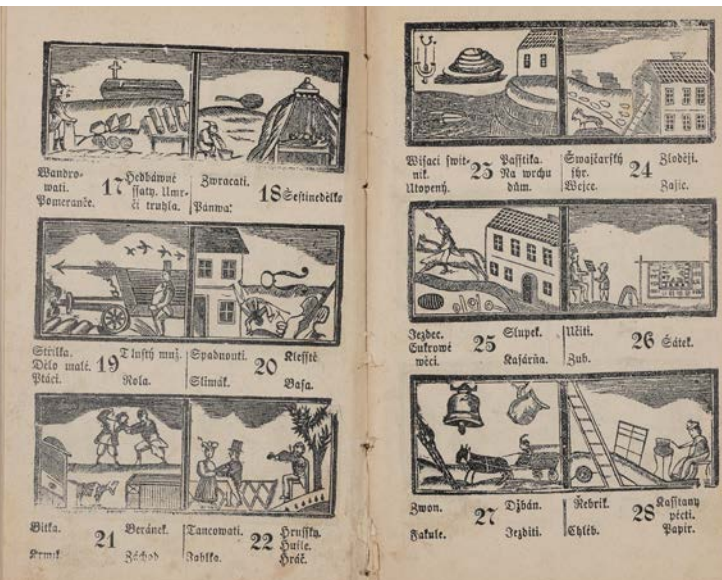
Obr. 9:
Tisk *Slepý mládenec* obsahující proroctví, které měl získat Karel IV. v roce 1362. MZK, sign. VI-0001.160.

¹⁵² MZK, sign. ST1-0720.097,přív.; VK-0000.669,přív.30; VK-0015.761.

Dlouhou tradici měl na našem území také tisk planetářů (*exemplář A.2*). Jednalo se o knihy, které obsahovaly základy astrologie, podle níž měl pohyb nebeských těles na obloze ovlivňovat život jedince na Zemi. Aby kniha nebyla v rozporu s katolickou věroukou, jež činila Boha všemohoucím vládcem nad celým světem, začínal text planetáře zpravidla příběhem z knihy Genesis o vzniku světa, čímž kniha odkazovala na to, že nebeská tělesa stvořil Bůh, a jejich vliv na lidi tak vychází od něho. Planetáře obsahovaly i napomenutí čtenáře, aby vzhlížel primárně k Bohu, od něhož jediného bylo možné všechno štěstí i neštěstí očekávat. Knihy obsahovaly výčet nebeských těles dobově označovaných za planety (Měsíc, Merkur, Venuše, Slunce, Mars, Jupiter a Saturn), pod kterými se měl dotyčný narodit, včetně návodu, jak příslušnou planetu zjistit. Dále se v nich nacházel popis povahových rysů osob narozených pod konkrétní planetou, a také podle jednotlivých znamení zvěrokruhu. Někdy obsahovaly i pranostiky.¹⁵³ Historie planetářů sahá do 15. století, přičemž původně vycházely jak samostatně, tak i jako součásti snářů. Od počátku 16. století vplynuly planetáře mezi knížky lidového čtení, kde se udržely v podstatě až do konce 19. století.¹⁵⁴

¹⁵³ MZK, sign. 1-0140.063; 1-0913.580.

¹⁵⁴ VOIT, Petr: *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha 2008, s. 693 (heslo Planetář).

Obr. 10:
Velký snář s vyobrazením
motivů ze snů, podle kterých
se měla vsadit čísla do loterie.
MZK, sign. VI-0001.161.

Tematicky blízko k planetářům měly snáře, které obsahovaly výklady snů. Těm byla totiž dříve prisuzována magická moc spojená s poznáním budoucnosti. Jednotlivá témata snů udávala jejich domnělý význam, resp. to, jak měl sen dotyčnou osobu ovlivnit v budoucnu. Snáře tak podávají svědectví o dobové mentalitě, neboť ukazují, co bývalo předmětem snů lidí žijících před několika staletími. Některé snáře odkazovaly i na antickou tradici prostřednictvím odkazů na příběhy ze starověku, ve kterých měly sny zjevovat budoucnost. Řada výtisků obsahovala také různé výklady znamení zvěrokruhu.¹⁵⁵ Od poloviny 18. století začala být u témat snů uváděna i konkrétní čísla doprovázená několika návody, jak tyto číslice vsadit do loterie.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Např. MZK, sign. 1-0954.575.

¹⁵⁶ PERTOLD, Otakar: *Pověra a pověřivost*. Praha 1956, s. 55. Viz také: ZÍBRT, Čeněk: Obrazkový snář česko-německý Fr. Manconi z r. 1751 pro sázení do loterie. *Český lid* 17, 1921, s. 289–295.

Mezi pověrečné texty odkazující k věštění budoucnosti lze řadit i nej-různější pranostiky. Ty měly předpovídat počasí, a i když v řadě případů byly stanoveny na základě jeho pozorování, bylo to pozorování nesoustavné a jevy, jež podle nich byly předvídaný, byly spojovány zpravidla s náhodnými znaky, které atmosférické jevy doprovázely jen někdy.¹⁵⁷ Soubor pranostik představuje například *Pranostika sedlská, to jest: Knížka o povětrí a správě, kterak způsobnost času přes celý rok předzvědět a poznati se může*, [...] která byla vytištěna v Olomouci v roce 1775.¹⁵⁸ Vedle toho existovaly i tisky hvězdářských pranostik, které byly obdobou zmiňovaných planetářů. Příkladem je *Stoletý kalendář, to jest důmění hvězdářské na léta Páně, [...] 1800 až do roku 1900 [...]*, jenž byl vytištěn na začátku 19. století v Jihlavě u Fabiána Beinhauera. Tento *Stoletý kalendář* obsahoval tabulky s daty Velikonoc na celé století dopředu a zároveň informoval o tom, která planeta bude v jednotlivých letech panovat. Jejich panování mělo mít podle kalendáře dopady na počasí, a dokonce i vliv na vypuknutí války v různých částech Evropy.¹⁵⁹ Tyto kalendáře vycházely i jako drobné tisky v malém šestnáctířkovém formátu ve variantě vydávané na jeden kalendářní rok.¹⁶⁰

Prorocství, planetáře, snáře i pranostiky vycházely v 18. a 19. století v opakovaných přetiscích a patřily na venkově mezi rozšířenou literaturu. Jejich vydávání sice nebylo cenzurou striktně odmítáno, tendencí

¹⁵⁷ PERTOLD, Otakar: *Pověra a pověřivost*. Praha 1956, s. 75.

¹⁵⁸ MZK, sign. ST1-0025.137 (*Pranostyka Sedlská, To jest: Knížka o Powětrj a Spráwě, Kterak Spůsobnost Čzasu přes celý Rok předzvědět i poznati se může, Rok od Roku trwagjcy, nynj z nowu s Pilnosti přehljdnutá, a rozssýřená*. Olomouc 1775).

¹⁵⁹ MZK, sign. ST1-0284.809 (*Stoletý Kalendář, to jest: Důměnj hwězdářské na Léta Páně [...] od Roku 1800 až do Roku 1900, [...] Jihlava [1803?]*).

¹⁶⁰ Např. MZK, sign. S-0908.852 (*Kalendář, aneb, Pranostyka Hwězdářská na Horyzont Morawský, Vherský, Čzeský, Rakauský a Slezský 1813*. Olomouc [1812]).

ale bylo tuto produkci z veřejného diskurzu postupně vytěsňovat, což se projevovalo např. nepovolením opětovného vydání některé z uvedených knih.¹⁶¹ Pravděpodobně i proto vycházely některé z těchto knih bez uvedeného impresa. Z Uherskohradištska se také dozvídáme o tom, že tam jezuité venkovanům v šedesátých letech 18. století snáře zabavovali coby pověřenou literaturu, která mohla být pro jejich mysl škodlivá.¹⁶²

Součástí tištěné produkce byly z dnešního pohledu také zvláštní praktiky, které byly spojeny s ochrannou před mocí čar a obecně vlivem čarodějnic. Tyto praktiky nebyly v rozporu s cenzurní kontrolou, neboť existence čarodějnic byla součástí dobových představ o světě. V některých starých tiscích se tak dovídáme návody, jak čarodějnice odhalit nebo jak se proti nim bránit. Tento návod můžeme najít např. v *Mattiolioho herbáři (exemplář A.1)*, který byl poprvé v češtině vytištěn v roce 1562,¹⁶³ nebo příručce o užitku různých olejů z roku 1773 (*exemplář A.3*). Návody spojené se zvláštními praktikami bychom ale našli i v dalších tiscích. Příkladem může být *Herbář aneb lékařská knížka pro lidi naproti rozličným vnitřním, i zevnitřním nemocem pro chudý lid*, který byl v první polovině 19. století opakovaně tištěný v jihlavské tiskárně.

¹⁶¹ WÖGEBAUER, Michael a kol.: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek I. 1749–1938*. Praha 2015, s. 253.

¹⁶² ZDRÁHAL, František: Posledních čtyřicet let v kolleji jezuitské v Uherském Hradišti. In: *Sborník historického kroužku*, 1893, č. 1, s. 86.

¹⁶³ Viz HEJNOVÁ, Miroslava: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 u příležitosti 500. výročí narození*. Praha 2001, zejména s. 42–44.

Mezi uvedenými radami v něm najdeme např. i návod, jak se chránit proti moru prostřednictvím usušené jedovaté žáby, kterou měl dotyčný nosit na krku.¹⁶⁴

Magické formule v několika případech pronikly i do modlitebních knížek. Vzhledem k jejich rozsahu a masové produkci ve sledovaném období totiž nebylo možné provádět detailní kontrolu všech těchto knih. Příkladem může být *Nebeklíč* z fondu Moravské zemské knihovny v Brně pocházející pravděpodobně z 18. století, u kterého se nezachoval titulní list. V této modlitební knížce se nachází oddíl s názvem *Zaklínání povětrí*, které se mělo provádět vestoje a při pronášení zaklínacího textu se měly žehnat mraky znamením kříže.¹⁶⁵ Právě zaklínací texty se v tištěné produkci objevují velmi vzácně, což není náhoda. I jezuitský kněz Antonín Koniáš nabádal misionáře, aby při kontrolách knižní produkce venkovanů věnovali pozornost právě tomu, jestli se v knihách náhodou nenachází zaklínací pasáže.¹⁶⁶ Snaha potlačit tisk zaklínacích textů vedla na začátku 18. století i k úřední prohlídce znojenské tiskárny Jana Václava Svobody, neboť existovalo podezření, že tam byly tyto texty tištěny.¹⁶⁷

¹⁶⁴ MZK, V1-0001.162 (*Herbář, aneb: Lékařská knížka pro lidi, naproti...*). Další tisková verze: MZK, sign. V1-0001.163.

¹⁶⁵ Podle poznámek Jaroslava Vobra, z jehož sbírky tisk pochází, se mělo jednat o *Zlatý Nebe Klíč Aneb Nowé Modlitby K Wysobozenj Dussý Očistcowých dobře pohodlné* (Knihopis č. 5281). MZK, V1-0001.164, s. 578.

¹⁶⁶ WÖGEBAUER, Michael a kol.: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek I. 1749–1938*. Praha 2015, s. 101.

¹⁶⁷ DUFKA, Jiří: *Zrod venkovské tiskárny. Znojemská dílna v letech 1701–1743. Knihy a dějiny* 26, 2019, č. 1–2, s. 60.

Knihy Obět před Bohem

Knihy *Obět před Bohem* představuje pravděpodobně nejrozsáhlejší tisk s nejrůznějšími magickými prvky, který byl na českém a moravském venkově ve větší míře rozšířený.¹⁶⁸ Jednalo se o knížku velmi malého formátu (cca 11 × 6 × 2,5 cm), kterou vlastník díky rozměru mohl nosit v kapse. Tisk obsahoval čtyři části, přičemž každá část měla titulní list s uvedením impresy. Podle názvu prvního oddílu, *Obět před Bohem*, tisk získal své označení. Kniha tak na první pohled působila jako konvolut čtyř různých náboženských tisků, ve skutečnosti však byla jedním výtiskem. Až na výjimky obsahovaly titulní strany jednotlivých částí i identické impresum.¹⁶⁹ Tento tisk koloval mezi lidmi v řadě přetisků, které se lišily v sazbě i užitých dřevořezech, což poukazuje i na to, že kniha byla tištěna v několika tiskárnách.

Protože většina těchto knih obsahuje informaci o tisku v Berlíně u tiskaře Josefa Šmída,¹⁷⁰ bývají tyto knihy označovány někdy jako tzv. berlínské.¹⁷¹ Vytisknutí v Prusku by umožňovalo vyhnout se domácí cenzuře,

¹⁶⁸ K tisku viz FIDLEROVÁ, Alena A.: Intermediaries, Witnesses, Patrons. The Roles of Saints in an Early Modern Book of Magical Prayers-Charms *Obět před Bohem*. In: ŠKARPOVÁ, Marie a kol.: *Patron Saints and Sainly Patronage in Early Modern Central Europe*. Praha 2019, s. 229–252.

¹⁶⁹ Výjimku tvoří např. exemplář MZK se sign. VS-0000.610. První část obsahuje v impresu údaj o tisku u Františka Karla Siedlera v Brně, ostatní části už odkazují na tisk v Berlíně.

¹⁷⁰ Lze se ale setkat i s výtiskem, který měl pocházet ze Skalice na Slovensku z roku 1771 (MZK, sign. VS-0000.610).

¹⁷¹ POLÁKOVÁ, Jana: Pověrečné kramářské tisky jako součást lidové zbožnosti. In: *Dvanácte vrchů ten strom má. Kramářské a poutní tisky s náboženskou tematikou. Katalog výstavy*. Brno 2022, s. 48.

přes kterou by kniha jistě neprošla.¹⁷² Některé z tisků *Oběti před Bohem* však s vysokou pravděpodobností nebyly ve skutečnosti vytištěny v Berlíně, ale na českém území. Na tuto skutečnost upozornil v minulosti už Jaroslav Vobr, který byl významným českým odborníkem na staré tisky. Jaroslav Vobr identifikoval celkem pět výtisků *Oběti před Bohem* z fondu Moravské zemské knihovny jako tisky s fingovaným impresem, které podle něj měly ve skutečnosti pocházet z tiskáren v Jindřichově Hradci, Chrudimi a Písku, jeden snad i z Prahy.¹⁷³ Pravdivost Vobrov hypotézy lze doložit i za pomoci srovnání otisků dřevořezových štočků, které byly k výrobě těchto knih použity, s dřevořezami použitými na značném množství kramářských tisků.¹⁷⁴ Kniha tak pravděpodobně byla tištěna i na českém území, nelze však vyloučit, že některé výtisky mohly pocházet i z Berlína.

Pro tvrzení, že kniha *Obět před Bohem* nemusela vznikat v Berlíně, ale že jde ve skutečnosti pouze o způsob zakrytí původu textu, který byl přes cenzuru zcela neprůchodný, svědčí také zjištění Aleny Andrlové

¹⁷² WÖGEBAUER, Michael a kol.: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek I. 1749–1938*. Praha 2015, s. 296.

¹⁷³ VOBR, Jaroslav: *České tisky Moravské zemské knihovny v Brně a jihomoravských klášterních knihoven z let 1501–1800*. Svazek 1. Brno 2005, s. 378 (čísla 1751–1755).

¹⁷⁴ Příkladem je exemplář zachovaný ve fondu MZK (sign. STS-0377.577), který byl s největší pravděpodobností vytištěn v chrudimské tiskárně Josefa Jana Košiny v první polovině 19. století. Užití identických dřevořezů v kramářských písničkách dokládají např. exempláře: MZK, sign. VK-0001.251; VK-0001.212; VK-0000.702; VK-0007.299).

Fidlerové, které se podařilo doložit textový předobraz tohoto titulu v německém prostředí. První německé verze této knihy, ze které vychází český překlad, pocházejí už z konce 16. století.¹⁷⁵

Obr. 11:

Tři výtisky knihy *Oběť před Bohem*. MZK, sign. STS-0377.577; VS-0000.608; VS-0000.610.

Zatímco první a čtvrtá část uvedené knihy obsahovaly katolické modlitby a nelišily se příliš od běžných modlitebních knížek, ve druhé a třetí části se nacházelo množství textů, které byly v rozporu s katolickou věroukou. Jednalo se o texty, které měly

mít magickou ochrannou moc. Hned prvním textem druhé části bylo *Požehnání sv. Kolomana*, jež představovalo jeden z tzv. listů z nebe. Tisk obsahoval jak text samotného požehnání, tak i příběh o jeho původu. Toto požehnání měl získat ve formě listu z nebe prelát kláštera (sv. Koloman) poté, co se modlil k Bohu za ochranu svého otce, tehdejšího iberského krále. Text tohoto požehnání měl jeho otci a případně i dalším osobám, jež by měly znění tohoto požehnání u sebe, zajistit ochranu před jakýmkoliv nebezpečím, dotyčný s ním neměl přijít v bitvě o život a neměl mu uškodit žádný jed ani čára.¹⁷⁶ Závěrečná část *Požehnání sv. Kolomana* obsahuje navíc příběh o tom, jak král sílu požehnání vyzkoušel na

¹⁷⁵ FIDLEROVÁ, Alena A.: Intermediaries, Witnesses, Patrons. The Roles of Saints in an Early Modern Book of Magical Prayers-Charms *Oběť před Bohem*. In: ŠKARPOVÁ, Marie a kol.: *Patron Saints and Sainly Patronage in Early Modern Central Europe*. Praha 2019, s. 234–236.

¹⁷⁶ Podmínkou však bylo, že se dotyčný každý den pomodlí pět *Otčenášů*, jednou *Věřím* a sedm *Zdravasů*. MZK, sign. STS-0377.577.

jednom odsouzení na smrt, kterého dal popravit stětím, upálit, utopit, otrávit, zastřelit a probodnout, ale jelikož měl dotyčný požehnání u sebe, nic se mu nestalo. Poté dal král text požehnání opsat a daroval jej svým dvořanům, a tak se požehnání začalo šířit.

Mezi dalšími texty druhé a třetí části knihy *Oběť před Bohem* se nacházelo velké množství různorodých modliteb a požehnání, které měly svého nositele především chránit. Některé z nich byly dokonce i specializované, např. *Volání ke sv. Donátu* mělo chránit před povětrím, krupobitím nebo blesky, *Jména sv. třech králů* před padoucníci a *Tříkrálové požehnání* umístěné v kolébce zase děti před uřknutím. Součástí knihy byly také další listy z nebe, evangelium sv. Jana, včetně návodu, jak s jeho pomocí bojovat s povětrím a krupobitím, dále třeba i text modlitby, která měla být nalezena u sv. Hrobu v Jeruzalémě, nebo tzv. list z Bethanie. Knihu *Oběť před Bohem* tak lze shrnout jako soubor textů, jež měly jejího držitele ochraňovat před nejrůznějším nebezpečím, které člověku v 18. a 19. století hrozilo nebo mělo domněle hrozit. Kniha obsahovala jak modlitby, které měl věřící odříkat, tak i některé návody, s jejichž pomocí mělo být možné přicházející nebezpečí odvrátit. Tisk obsahoval u řady textů výslovnou informaci, že ochrannou funkci má i samotné nošení textu, nikoli jen vykonaná modlitba.¹⁷⁷

Množství pověrečných praktik, které kniha obsahovala, a skutečnost, že mezi lidmi kolovala v relativně velkém množství, vedly některé katolické kněží k protireakci.¹⁷⁸ Velmi výrazně proti knize *Oběť před Bohem* vystoupil např. Jan Alois Dreml, který napsal knihu s názvem

¹⁷⁷ Podle exempláře MZK, sign. STS-0377.577.

¹⁷⁸ Např. F. S.: *Katolické modlitební knížky z Berlína. Časopis katolického duchovenstva* 1, 1860, s. 144–145.

Pravá oběť před Bohem (1857). V ní upravil podle něj škodlivé pasáže za ty, které byly z věroučného hlediska v pořádku. Jednotlivé oddíly obsahují i poznámky k původnímu textu knihy s vysvětlením, co na nich bylo škodlivé a proč. Kniha tak přináší cenný zdroj informací o chápání toho, co bylo v očích katolického kněze vnímáno jako pověrečné. Jan Alois Dremml např. zcela odsoudil víru v magickou ochrannou moc tisků používaných ve formě amuletů: „*Co však obzvláště rouhavé a více nežli ďábelské jest, jesti to ujištění, že nemůže člověk takové nesmyslné a pověrečné plátky při sobě nosící do chudoby, ani do hříchu upadnouti, a že bude při smrti všech ouskoků ďábelských sprostěn, an předc právě takovýmto zcela bezdůvodným v kousek papíru a černidla se důvěřováním smrtelně hřeší! Kdo tedy takový list máš, nemusíš tedy pracovati: vždyť se můžeš odívati a nasytiti slovy této přípovědi, že neupadneš v chudobu; a kdybys i vraždil a vypaloval: máš-li jen list tento – nehřešíš! Věřu, horšího nerozumu se nedá ani mysleti; [...].*“¹⁷⁹ O tom, že Dremlova kritika však neměla kýžený úspěch, svědčí např. zmínka J. F. Svobody z roku 1914. Ten se zmiňuje o tom, že se v té době začaly mezi lidmi velmi šířit nejrůznější listy z nebe a zázračná psaní. K jejich síle se upínaly zejména matky chlapců, kteří rukovali na počátku 1. světové války do rakousko-uherské armády a následně odcházeli na frontu.¹⁸⁰

¹⁷⁹ DREML, Jan Alois: *Pravá Oběť před Bohem, aneb: Modlitby katolické k nábožnému užjvání jak ráno tak i večer, jak při mši swaté tak i k swaté zpovědi a při-gjmání, a w giných případnostech žiwota*. Praha 1857, s. 128–129.

¹⁸⁰ SVOBODA, J. F.: Desátý list nebeský. Z okolí Vel. Meziříčí. *Selský archiv* 9, 1914, č. 4, s. 130–132.

Kramářské pověrečné tisky

K dalším tiskům, které jsou spojeny s magickou mocí, patří kramářské tisky. Ty získaly své označení po osobách, které jich značnou část prodávaly, tzv. kramářích. Jednalo se o drobné, levné a nepříliš rozsáhlé tisky, které obsahovaly nejčastěji text písně nebo modlitby. Největší popularitu zaznamenaly v druhé polovině 18. a v 19. století. Jednotlivé tisky čtenáři sbírali a poté je často vázali do špalíček, což byly soubory těchto tisků všité nití většinou do pruhu plátna nebo pouze sešité za pomoci nitě dohromady. V takovýchto špalíčcích se nacházelo zpravidla pár desítek, výjimečně i více než sto tisků.¹⁸¹

Obsahem kramářských tisků byly většinou nábožné písně, které popisovaly život a umučení Ježíše Krista, oslavovaly Pannu Marii, velmi rozšířené byly také písně spojené s poutními místy v českých zemích i v zahraničí. Mezi kramářskými písněmi bylo také mnoho písní o osobách světců. Obdobně zaměřené byly i drobné modlitební tisky. Kramářské tisky měly podporovat zbožnost obyvatelstva a lze předpokládat, že to většinou i úspěšně činily. Nacházelo se však mezi nimi i velké množství tisků, které byly na hraně katolické věrouky, a některé byly dokonce už za její hranou.

Pověrečné kramářské tisky měly různou funkci a podobu. Nacházely se mezi nimi jak tisky, které na první pohled připomínaly běžné kramářské písně a modlitby, tak tisky, jež byly už na první pohled atypické svým tvarem. V zásadě je lze dělit dvěma způsoby: podle toho, zda je bylo

¹⁸¹ Obecně ke kramářským tiskům: VÁCLAVEK, Bedřich – SMETANA, Robert: *České písně kramářské*. Praha 1949; BENEŠ, Bohuslav: *Světská kramářská píseň*. Brno 1970; SCHEYBAL, Josef V.: *Senzace pěti století v kramářské písni*. Hradec Králové 1990.

možné všívát do špalíčků kramářských tisků, a podle obsahu samotného textu. Jednotlivé typy těchto tisků však vycházely většinou v obojím provedení, tj. ve variantě, kterou bylo možné všívát do špalíčku, i ve variantě, která to svým formátem neumožňovala a její užití v praxi se lišilo. Kramářské pověřené tisky měly mít zpravidla ochrannou funkci a sloužily jako amulety. Jejich základní klasifikaci vytvořil už na konci padesátých let 20. století chrudimský badatel Josef Petryl.¹⁸²

Velké množství kramářských pověřených tisků skrývala produkce nej-různějších drobných modlitebních tisků. Modlitební tisky byly mezi lidmi na venkově velmi rozšířené, takže se pověřený obsah dal poměrně úspěšně skrývat, zpravidla už samotným názvem tisku na titulní straně, který nemusel působit nijak pověřeně. Mezi těmito tisky byly populární zejména „mocné modlitby“ a „požehnání“, jejichž vlastnictví nebo nošení při sobě mělo dotyčné osobě zajistit ochranu. Oblíbené byly také modlitby *Sedm nebeských zámků* (exemplář A.11) a *Sedm nebeských závor*,¹⁸³ stejně jako modlitby, které měly mít moc zahnat bouřku nebo jiné přírodní úkazy.¹⁸⁴ Tyto modlitby často obsahovaly ochranné nápisy jako třeba „INRI“ nebo „CMB“ (obr. 12). Specifická byla

¹⁸² PETRYL, Josef: Kramářské pověřené tisky a jejich sociální působení v druhé polovině 19. století. *Československá etnografie* 7, 1959, č. 3, s. 291–307.

¹⁸³ MZK, sign. VK-0000.757,přív.3. Viz také: BYDŽOVSKÁ, Iva, KLACEK, Michal a MĚŘIČKA, Matěj: *Korona v muzeu!* (výstava online). Dostupné na: <http://old.spalicek.net/?q=node%2F6960#> [stahováno 10. 5. 2024].

¹⁸⁴ GRŮZOVÁ, Anna: Magické praktiky proti živlům pohledem rukopisné i tištěné produkce. In: ŠKULOVÁ, Daniela (ed.): *Kniha 2023. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry. Výskum dejín knižnej kultúry na Slovensku a v stredoeurópskom priestore*. Martin 2023, s. 253–254; MEDŘICKÁ, Helena a kol.: *Lidová víra. Katalog výstavy*. Praha 2021, s. 69.

Modlitba ke sv. Koroně, která na rozdíl od většiny uvedených tisků, majících ochrannou funkci, obsahuje i instrukce, jak komunikovat s duchy, kteří měli dotyčného dovést k pokladu.¹⁸⁵

Obr. 12:
Mocná modlitba aneb požehnání proti bouřce s ochrannými nápisy INRI a CMB. NM, etnografické oddělení, inv. č. H4-72768.

Tematicky blízko k pověřeným modlitbám měly tzv. listy z nebe.¹⁸⁶ Jednalo se o tisky, o kterých lze podle jejich zastoupení v dochovaných špalíčcích tvrdit, že byly na českém území opravdu velmi rozšířené. Jejich autorem měl být Bůh Otec nebo Ježíš Kristus, který je měl napsat na nebesích a poté je poslat dolů na zemi. Tyto tisky obsahovaly většinou text modlitby, který doplňoval příběh o tom, za jakých okolností se text na zem dostal. Známé je hned několik jejich verzí.¹⁸⁷ Jedním z nejrozšířenějších byl list z nebe, který měl viset na hoře sv. Michala v Římě (exemplář A.7), další měl zase spadnout na zem jako malý, ale velmi těžký kámen

¹⁸⁵ Knihovna Národního muzea, sign. Modlitby 2319 (*Modlitba k sv. Koroně*).

¹⁸⁶ Viz PAUL, Karel: Několik slov o tzv. apokryfu „List z nebe poslaný“. *NVČ* 12, 1917, s. 52–56; Týž: „List z nebe poslaný“ v literaturách slovanských. *NVČ* 12, 1917, s. 231–267; 13, 1918, s. 78–80.

¹⁸⁷ Několik textů listu z nebe z různých částí Moravy bylo publikováno v Selském archivu, např. VALOUCH, Jindřich a GOTTWALD, Antonín: Tři listy nebeské. *Selský archiv* 2, 1903, s. 214–220; BAŘURA, Jan: Čtvrtý nebeský list. *Selský archiv* 4, 1905, s. 251–253; JELÍNEK BOJKOVSKÝ, Jan – red. [Prasek, Vincenc]: Pátý a šestý list nebeský. *Selský archiv* 5, 1906, s. 112–116.

nedaleko Jeruzaléma (**exemplář A.8**). Text tohoto listu se měl zjevit až po třech dnech sloužení mše jeruzalémským patriarchou, a to za doprovodu ohromujícího hlasu z nebes.

Obr. 13:
Obrázek zabavený v roce 1765 na trhu ve
Vyškově, na kterém čert hází na zem list z nebe.
MZA, fond B1, karton 1621, sign. 11, č. 44.

Rozšířená byla také tzv. domovní požehnání, což byly tisky, které měly sloužit k ochraně stavení a byly tištěny většinou jednostranně na celý tiskový arch tak, aby je bylo možné umístit na stěnu domu nebo stáje (**exemplář A.5**). Tisk obsahoval zpravidla ochranný nápis „Ježíš Nazaretský, král židovský“, začátek evangelia sv. Jana, kterému byla v lidovém prostředí přičítána ochranná moc,¹⁸⁸ a někdy i modlitby. Od poloviny 19. století se objevovala i domovní požehnání ve dvanáctířkovém formátu, která bylo možné všít do špalíčků, přičemž měla mít stejnou ochrannou moc.¹⁸⁹

188 GRŮZOVÁ, A.: Magické praktiky proti žvlům pohledem rukopisné i tištěné produkce, s. 252.

189 MZK, sign. VK-0000.807, přív. 6.

Kromě domovních se tiskla i další požehnání, z nichž největšího rozšíření dosáhlo zřejmě Tobiášovo a Tříkrálové požehnání. Tobiášovo požehnání (**exemplář A.12**) bylo typické tím, že obsahovalo několik čtverců s textem, které byly po stranách obklopeny magickými slovy. Tyto čtverce měly svému nositeli přinášet ochranu před různými nebezpečím. Tobiášovo požehnání se tisklo většinou v osmerkovém formátu, ale lze se setkat i s jeho provedením na celém tiskovém archu jako u domovního požehnání.¹⁹⁰ Tříkrálová požehnání byla tištěna často společně s modlitbou ke třem králům a začátkem evangelia sv. Jana.¹⁹¹

Ochrannou funkci měly mít také tzv. svaté délky. Jejich moc měla vycházet z přenesení fyzické délky svatých osob na papír, dřevěnou latku nebo textilií. Nejrozšířenější byly tzv. délky Ježíše Krista, které se tiskly na jeden celý tiskový arch v pěti pásech pod sebou.¹⁹² Arch se měl poté rozstříhat na jednotlivé pruhy a slepit do pásu, který měl zhruba 1,6–2 metry. Tento pás měl mít potom ochranou moc a lidé jej umísťovali za trámy pro ochranu stavení, konkrétní osobu mělo chránit jeho nošení kolem těla nebo krku a snadný a bezpečný porod měl zajišťovat ženám, které si ho omotaly při porodu kolem břicha. Téměř identicky vypadaly analogické délky mariánské.¹⁹³ Nepříliš praktický tvar v podobě dlouhého pásu vedl k tomu, že se začaly tisknout délky Ježíše Krista i v jiných, lépe nositelných formátech. Šlo např. o dvanáctistránkový sešitek, jehož stránky sešité k sobě měly mít na délku právě délku Kristova těla,¹⁹⁴ ale i tisk

190 ANM, inv. č. A549.

191 MZK, sign. VK-0010.322.

192 Jihomoravské muzeum ve Znojmě, sbírka kramářských tisků, inv. č. BiKrp 124; MZK, sign. VK-0013.503, X-0026.839,277. Viz ZÍBRT, Čeněk: *Pověra o délce Kristově*. Praha 1894; HOLUBOVÁ, Markéta: *Délka Ježíše Krista*. In: *Dvanácte vrchů ten strom má. Kramářské a poutní tisky s náboženskou tematikou. Katalog výstavy*. Brno 2022, s. 70–71.

193 Jihomoravské muzeum ve Znojmě, sbírka kramářských tisků, inv. č. BiKrp 123.

194 MZK, sign. VK-0015.010.

v šestnácterkovém formátu, který obsahoval text používaný na délce Ježíše Krista.¹⁹⁵ Takovýto tisk měl se svatou délkou společný název a obsah, nikoliv však zpředmětnění délky, což byla základní podstata tohoto amuletu. Tento tisk ale bylo možné vevázat do špalíčku. Kromě tisků odkazujících k délce těla Ježíše Krista nebo Panny Marie se tiskly i výrazně menší délky rány Ježíše Krista, které odkazovaly na velikost rány na Kristově boku.¹⁹⁶ Tyto délky bývají někdy označovány jako tzv. benediktinské délky, protože se na nich objevoval i kříž sv. Benedikta, který měl mít ochrannou moc.

K tištění výše uvedených pověřených kramářských tisků přistupovalo množství tiskáren působících na českém území. Zatímco ve starším období vycházely tyto tisky často bez impresy, a určení místa tisku je tak ztížené, od poloviny 19. století se situace výrazně změnila v souvislosti se změnami cenzurní praxe.¹⁹⁷ V důsledku toho tak můžeme přesněji sledovat produkci jednotlivých tiskáren. V Petřtylově studii je zmíněno množství pověřených tisků vytištěných v Chrudimi a Litomyšli, což vycházelo z autorovi dostupných tisků.¹⁹⁸ Dosud však poněkud stranou pozornosti zůstávala poměrně široká produkce kramářských pověřených tisků, která vycházela z moravských tiskáren. V první řadě se jednalo o tiskárnu ve Znojmě. Z její produkce totiž známe v podstatě všechny hlavní typy těchto tisků: domovní požehnání (exemplář A.5), svaté

195 MZK, sign. VK-0000.010,přív.9; VK-0000.458.

196 MZK, sign. Skř.1X-1513.477; NM v Praze – Historické muzeum, Etnografická sbírka, fond Pisemnosti a tisky etnografické sbírky, inv. č. H4-72825; ANM, inv. č. A864.

197 WÖGEBAUER, Michael a kol.: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek I. 1749–1938*, s. 358–379.

198 PETRTYL, J.: Kramářské pověřené tisky a jejich sociální působení v druhé polovině 19. století, s. 291–307.

délky,¹⁹⁹ listy z nebe (exempláře A.7), pověřené modlitby (exemplář A.10), Tobiášovo požehnání (exemplář A.12), Tříkrálové modlitby,²⁰⁰ ale třeba i snáře.²⁰¹ Tyto tisky obsahují impresy znojemských tiskařů Martina Hoffmanna a Martina Ferdinanda Lenka, kteří se tak k těmto tiskům přiznávali, a to přesto, že katolickými kněžími byla řada těchto tisků kritizována a označována za pověřené a víra v jejich sílu byla považována za rouhání. Pozadu v produkci pověřených kramářských tisků nezůstávala ani jihlavská tiskárna, která tiskla listy z nebe,²⁰² délky Ježíše Krista,²⁰³ Tříkrálové modlitby s požehnáním,²⁰⁴ modlitbu *Sedm nebeských zámků*²⁰⁵ nebo planetáře (exemplář A.2).

Kromě těchto dvou tiskáren dodávaly na moravský trh svou produkci kramářských pověřených tisků i některé tiskárny z okolí, zejména zmiňovaná chrudimská a litomyšlská tiskárna, menší množství těchto tisků produkovala i tiskárna ve Skalici na Slovensku, která se nacházela jen pár kilometrů za moravskými hranicemi. Jednalo se např. o domovní požehnání, k jejichž výrobě tato tiskárna používala velmi staré tiskař-

199 Jihomoravské muzeum ve Znojmě, sbírka kramářských tisků, inv. č. BiKrp 123, BiKrp 124.

200 MZK, sign. VK-0001.051.

201 MZK, sign. 1-0954.575 (*Das wahre egyptische Traumbuch von Anno 1231 nebst Auslegungen mit beigesetzten Nummern, um sein Glück auch in der Lotterie zu probiren*. Znojmo [1860?]).

202 MZK, sign. VK-0007.521.

203 MZK, sign. VK-0000.253.

204 MZK, sign. VK-0013.236.

205 MZK, sign. VK-0007.488, VK-0007.492.

ské štočky,²⁰⁶ modlitbu a požehnání v čas bouřky²⁰⁷ nebo některé listy z nebe.²⁰⁸ Několik pověrečných tisků je známo taky z produkce uher-skohradištské tiskárny Antonína Zannera.²⁰⁹ Menší množství těchto tisků známe z produkce olomoucké tiskárny, což mělo pravděpodobně souvislost s blízkostí centra správy diecéze.²¹⁰ V druhé polovině 19. století tak můžeme vidět paradoxní situaci. Na jedné straně byly tištěny pověrečné texty, u kterých se vědělo, kdo je vydával, a na straně druhé proti nim vystupovali kněží v kázání nebo tisku,²¹¹ aniž to produkci těchto tisků zastavilo.

206 VOIT, Petr: *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí II. Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547*. Praha 2017, s. 623–626. Např. MZK, sign. VK-0013.153.

207 MZK, sign. VK-0014.593.

208 MZK, sign. VK-0014.513.

209 MZK, sign. VK-0013.439, VK-0013.441.

210 Z roku 1790 pochází Tříkrálové požehnání s modlitbou (MZK, sign. VK-dr000.798, přív.18), z produkce tiskárny Antonína Halousky (1850–1864) potom modlitba *Šedm nebeských zámek* (MZK, sign. VK-0000.118, VK-0013.483).

211 KLUGAR, Václav Vojtěch: *Katechismus, Neb Navčenj Ržjmsko-Katolické Vžitečné, A Sprostým k pochopenj mocné*, [...]. Praha 1746, s. 137; DREML, Jan Alois: *Prawá Obět před Bohem, aneb: Modlitby katolické k nábožnému užjwánj gak ráno tak i večer, gak při mssi swaté tak i k swaté zpovědi a přigjmánj, a w giných případnostech žiwota*. Praha 1857.

Sbírky pověrečných tisků

Tištěné i rukopisné texty pověrečného charakteru se zachovaly v řadě institucí, zejména v muzeích a knihovnách.²¹² Někdy se do nich dostávaly předměty jednotlivě, a příslušná muzea tak disponují pouze několika málo těmito exempláři, jindy do nich byly získávány rozsáhlé sbírky, které vytvořili soukromí sběratelé.

Tvůrcem nejstarší takovéto sbírky byl ředitel osvětového odboru Prezidia hlavního města Prahy Bedřich Přibil (1876–1940), mimo jiné významný český numizmatik a sběratel náboženských medailí.²¹³ Jeho sbírka obsahuje přes dvě stě exemplářů spojených s lidovou vírou, a svým složením tak umožňuje zkoumání podob lidové zbožnosti na venkově. I díky své komplexnosti tvořila tato sbírka základní materiál pro výstavu *Lidová víra a pověra*, která se uskutečnila na podzim 1934 v Národním muzeu.²¹⁴

Na Moravě vytvořil ještě rozsáhlejší sbírku pověrečných textů Ignác Tabarka (1883–1973) z Rymic u Holešova (**exemplář C.4**).²¹⁵ Svou sbírku zaměřenou na pověrečné tisky vytvářel soustavně několik desetiletí. Tabarkova sbírka obsahovala mimo jiné škapulíře, polykací obrázky, ně-

212 Např. VEČERKOVÁ, Eva: *Pověrečné kramářské tisky ve sbírce Etnografického ústavu muzea v Brně*. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrasovy tiskárny. Jindřichův Hradec 1998, s. 84–92.

213 LUKAS, Jiří: *Bedřich Přibil*. Posel z Budče 23, 2006, s. 51.

214 STRÁNSKÁ, Drahomíra: *Lidová víra. K výstavě chystané Národopisným oddělením Národního musea*. Národní listy, 16. září 1934, č. 255, příloha.

215 FIŠER, Zdeněk: *Ignác Tabarka. Zapomenutá postava regionální archeologie*. Zpravodaj Muzea Kroměřížska 3, 1981, s. 9–25.

kolik délek Ježíše Krista, morovou stuhu, dvě rukopisné zaklínací knihy, domovní požehnání, více než dvě stě pověřených modlitebních tisků a výtisk knihy *Oběť před Bohem*. Sbíрку Ignáce Tabarky jako soubor zakoupilo v roce 1960 Národopisné oddělení Národního muzea, ve kterém se tento soubor zachoval vcelku do dnešní doby.

Množství pověřených tisků se zachovalo také ve třech největších soukromých sbírkách kramářských tisků, které na našem území vznikly. V první řadě se jedná o sbírku Rudolfa Hlavy ze Semil (1911–1988), která se dnes nachází ve fondu Knihovny Národního muzea v Praze.²¹⁶ Obdobným, byť rozsahově o něco menším souborem byla sbírka Josefa Scheybala (1897–1967), kterou v současnosti spravuje Muzeum Českého ráje v Turnově.²¹⁷ Velké množství pověřených kramářských tisků sesbíral také brněnský sběratel Jaroslav Vobr (1939–2013), který vytvořil dosud největší soukromou sbírku kramářských tisků (přes 42 000 tisků).²¹⁸ Kramářské tisky z jeho sbírky představují také většinu kramářských pověřených tisků z fondu Moravské zemské knihovny použitých na výstavě *Mezi kouzly, vírou a pověrou*.

²¹⁶ ČERMÁKOVÁ, Marta: Rudolf Hlava – sběratel kramářských písní. *Antique: Sběratelství, umění, starožitnosti* 2, 1994, č. 6, s. 8. O množství pověřených kramářských tisků v Hlavově sbírce vypovídá také časté citování těchto tisků ve zmíněné studii o kramářských pověřených tiscích od Josefa Petřtyla.

²¹⁷ Výskyt pověřených tisků v jeho sbírce dosvědčuje i korespondence Josefa Scheybala s Ignácem Tabarkou, kterému Josef Scheybal řadu pověřených tisků zaslal. Muzeum Kroměřížska, Pisemná pozůstalost Ignáce Tabarky, nezpracováno.

²¹⁸ MACHÁČKOVÁ, Romana: Kramářské tisky jako předmět sběratelství aneb cesty kramářských písní do moravských muzeí a knihoven. *Acta musei Nationalis Pragae – Historia litterarum* 66, 2021, č. 3–4, s. 113.

Projevy magického myšlení v rukopisech

Anna Grůzová

Záměrem následující studie je představit rukopisnou produkci textů, které lidé využívali k magickým praktikám. Rukopisy měly různé cíle i prostředky, kterými se snažily těchto cílů dosáhnout. Většina textů směřovala k ochraně lidí a jejich živobytí nebo pomáhala zajistit zdraví, prosperitu či lásku. Protože vzájemné vztahy v komunitě přinášely vedle sounáležitosti také řadu konfliktů, rozšířené byly i texty, jejichž účelem bylo záměrně uškodit druhému člověku.

Rukopisná kultura se od té tištěné značně odlišovala. Její specifika ovlivňoval do velké míry samotný písař, který utvářel podobu rukopisu od počátku jeho vzniku. Písař mohl při tvorbě rukopisu čerpat vedle tištěných či rukopisných textů také z orální lidové tvorby a nejrůznějších

tradovaných doporučení. Některé rukopisy vybízely své majitele k vytváření opisů, které se měly šířit v nezměněné podobě dál. Příkladem mohou být řetězové modlitbičky, které měly lidem zaručit ochranu a štěstí, avšak jen v případě, že je jejich majitelé devětkrát opsali a zaslali dalším lidem do devíti dnů.²¹⁹ Rukopisy, které nevyžadovaly doslovný přepis, mohl písař přetvářet. Název rukopisu odkazující k tištěné předloze tak mohl představovat pouze inspirační zdroj,²²⁰ ani ten však řada rukopisů neuvádí. Díky této různorodosti můžeme každý rukopis považovat za unikát.

Na rozdíl od tisků nebyly rukopisy tak významně ovlivněny dobovou cenzurou. V tištěné produkci jsme viděli úzké provázání tisků s cenzurní kontrolou i snahy tiskáren se cenzurnímu dohledu kvůli nežádoucímu obsahu vyhnout. Na rukopisy však nebyly v tomto ohledu kladeny takové nároky, oficiálně totiž pod předběžnou cenzuru nespádaly, protože měly sloužit primárně k osobní potřebě a nebyly určeny k prodeji.²²¹ Někdy ale probíhala cenzura u rukopisných knížek s časovým odstupem. Jejím projevem bylo zpravidla zabavování závadných rukopisů duchovními, nejčastěji po zpovědi nebo v průběhu misíí.²²²

219 ANM, inv. č. A 4617. *Řetěz sv. Tadeáše*. Strojopis z národopisných sběrů.

220 K procesu tvorby rukopisu viz FIDLEROVÁ, Alena: *Raněnovověké rukopisy v českých muzeích a možnosti jejich využití pro výzkum českého jazyka a literatury 17. a 18. století*. Disertační práce. ÚČJTK, FF UK. Praha 2008, s. 78.

221 Předmětem cenzurního schválení se měly stávat až ve chvíli prodeje. KUCHAROVÁ, Hedvika: *Několik poznámek k modlitebním knihám 18. a 19. století*. Listy filologické CXXXII, 2009, 3–4, s. 271–272.

222 Misionáři zabavovali knihy považované za kacířské, magické, pověrečné a nemravné, na oplátku dávali lidem katolicky nezávadnou literaturu. Mělo se jednat řádově o několik tisíc knih ročně, viz DUCREUX, Marie-Elizabeth a kol.: *Kultura – zbožnost – symbolická politika. Proměny společnosti ve střední Evropě v 17. a 18. století*. Praha 2023, s. 47.

V předešlé studii jsme viděli, že v tiscích měly nábožensky problematické pasáže především podobu různých požehnání a modliteb, neobsahovaly však návody k přípravě předmětů potřebných pro magický rituál, ani nezobrazovaly jejich podobu. Zároveň se tisky zpravidla nesnažily navazovat kontakt s duchy. Tyto praktiky nalézáme téměř výhradně v rukopisech, které jim poskytovaly díky chybějící předběžné cenzuře mnohem větší prostor.

Rukopisy byly velmi rozmanité a využívaly magie v různé míře. Většina textů se k magii výslovně nehlásila, což ale neznamená, že se v nich návody k magickým praktikám neobjevovaly. Tato skutečnost může vypovídat o propojení magického a náboženského myšlenkového světa, které nebyly ve vnímání svých uživatelů tehdy oddělitelné.²²³ Důvody však mohly být různé a někdy mohly být dány spíše prozaicky, například nejasně formulovanými názvy, které dostatečně nevypovídaly o obsahu textu. Zejména léčitelské či hospodářské příručky mívaly obecnější názvy (např. *Knihá moci bylin*), případně název vůbec neobsahovaly a ten současný byl odvozen zpravidla podle začátku prvního textu až při inventarizaci v paměťové instituci.²²⁴ Různé zaklínací techniky však byly v těchto typech textů v minulosti běžnou praxí, můžeme v nich tedy výskyt magických pasáží očekávat. Zpravidla ale byly tyto pasáže zakomponovány do obsáhlejšího textu, v němž tvořily dílčí kapitulu nebo jen krátký oddíl. Odlišná byla situace u knih s explicitně zaklína-

223 V magii i katolické tradici je důležitá úloha symbolu a symbolického jednání. HANUŠ, Jiří: Lidová zbožnost jako předmět výzkumu. *Časopis Matice Moravské* 119, 2000, č. 1, s. 68.

224 To souvisí i s komplikovaným vyhledáváním rukopisů dochovaných v paměťových institucích. Kvůli nejasným názvům je jejich vyhledávání v interních katalozích, databázích i publikovaných soupisech fondů složité (zavádějící a nejasné názvy, konvoluty pojmenované podle první části textu, nezpracované sbírky).

cím textem, které se svými střízlivými názvy snažily záměrně zakrývat magický obsah. Prezentovaly se proto často jako nábožné knížky nebo modlitby ke světcí. Magický rituál s použitím svěcenin označovaly třeba jako „obzvláštní pobožnost“ nebo uvozovaly zaklínání magickými formulami jako „začátek toho modlení“.

V rukopisech zároveň existovaly velké rozdíly v množství informací, které z nich mohl čtenář získat. Lze se setkat s texty, které byly spíše souborem stručných rad nabízejících řešení pro problémy z různých oblastí, ale i s komplikovanými návody rozdělenými do několika na sebe navazujících fází. Tyto návody vyžadovaly složitou přípravu trvajících i několik měsíců – to se týkalo především zaklínacích textů. I u těchto náročnějších postupů ale nebyly rukopisy vždy dostatečně detailní. Zatímco některé podrobně popisovaly přípravu magických předmětů a přinášely doslovné znění zaklínacích formulí, další jen stroze zmiňovaly, že jsou tyto prostředky zapotřebí, aniž by podaly návod, jak je vyrobit.

Co si tedy můžeme představit pod tzv. „magickým rukopisem“? Zjednodušeně řečeno jej můžeme chápat jako text, který staví na víře svých uživatelů v sílu magické symboliky – tedy že určitá slova, obrazce a úkony mohou působit zvláštní mocí, pokud jsou provedeny v náležitém kontextu.²²⁵ Než se přesuneme k představení jednotlivých typů rukopisů s návody k magickým praktikám, které byly ve venkovském prostředí rozšířené, shrneme si nejprve nejrozšířenější magické principy, jež se v těchto textech objevují, nehledě na jejich zaměření.

²²⁵ Např. BALÁŠ, Emanuel: *Magie. Čarodějnictví a kouzelnictví*. ČL 2, 1947, č. 5, s. 95–96.

Magické prostředky rukopisů

Základem magického myšlení je víra, že pokyn vyslaný do mimozemského světa mohou vyslyšet bytosti nebo síly, které v tomto prostoru přebývají.²²⁶ Prostředky, kterými se lidé snažili dosáhnout vyslyšení svých přání, se lišily. V zásadě můžeme mluvit o dvou základních magických principech, které se však často prolínají. První je označovaný jako homeopatická magie a souvisí s podobností, druhým je kontaktní magie a souvisí s dotekem.²²⁷ Konkrétní magické praktiky můžeme pro zjednodušení rozdělit podle typu činnosti, ke které texty vybízely. Tedy jestli má člověk něco a) vyslovit, b) vyrobit nebo c) udělat. Cílem všech těchto praktik bylo využít skrytých sil pro dosažení svého záměru.

a) Magie slova působila především skrze magické formule. Ty působily hlavně prostřednictvím zaklínání nebo zažehnavání, tedy slovních rituálů, které stavěly na síle vyřčených slov.²²⁸ Tyto formule mohly mít magickou moc i napsané na papíře nebo třeba vyryté v plechu. Síla těchto slov nebyla závislá na schopnostech zaklínače, ten jen využíval „božský jazyk“.²²⁹ Nejčastěji byla zmiňovaná tzv. Boží jména, která

²²⁶ NAKONEČNÝ, Milan: *Lexikon magie*. Praha 1993, s. 164–165 (heslo Magie).

²²⁷ Homeopatická magie věří, že podobné vytváří podobné (např. vyhazování osiva do výšky pro vyšší vzrůst). Kontaktní magie věří ve vzájemné působení věcí, které se jednou fyzicky dotkly (přenesená moc předmětu). Více FRAZER, James George: *Zlatá ratolest*. Praha 1994, s. 18–20. Frazerovu typologii však lze aplikovat pouze u části magických úkonů. Některé nevyžadují dotyk ani napodobení.

²²⁸ Zaklínání (zařikání) mělo vyvolat žádoucí stav, zažehnavání mělo naopak napravit již probíhající nepříznivou situaci. V textech však byly oba termíny často zaměňovány. PROFANTOVÁ, Zuzana: O magické síle slova. In: TARCALOVÁ, Ludmila (ed.): *Magie a náboženství*. Uherské Hradiště 1997, s. 176.

²²⁹ Více JANOWITZ, Naomi: *Icons of Power. Ritual Practices in Late Antiquity*. University Park 2002, s. 19–26.

vyjadřovala jména Boha, jeho podstatu nebo vlastnosti, například *Tetragramaton*, *Adonaj* nebo *Alpha a Omega*.²³⁰ Rozšířená byla dlouho tradovaná zaklínadla jako *Abracadabra*, akronymy nebo nápisy psané do podoby obrazců. K nejznámějším patřil latinský slovní čtverec *Sator*.²³¹ Formule byly směsí výrazů inspirovaných latinskými, řeckými, hebrejskými či arabskými náboženskými texty. V důsledku opisování textů se mezi formulami často vyskytovaly i zkomolené nebo zcela nesmyslné tvary.²³²

b) Texty vybízely i k přípravě předmětů s magickou mocí, tzv. *apotropaik*. Síla těchto předmětů se měla pomocí rituálních úkonů následně přenést na zaklínače.²³³ K univerzálním ochranným prostředkům pro komunikaci s duchy patřily magický kruh a tzv. pečetě v podobě pentagramu nebo Davidovy hvězdy. Další předměty měly specifické využití a často se zaměřovaly na konkrétní oblast. Zrcadlo nebo virgule se používaly k hledání pokladu, ohňový talíř měl pomoci zastavit požár a šipka nasměrovaná proti mrakům měla utišit přicházející bouři (obr. 14).

²³⁰ K nejmocnějším patřily dále: Heloim, Sabaoth, Emanuel, Agios Otheos Ischiros, Athanatos, Jehova, Mesias. CHLÁDKOVÁ, Věra – ČERNÁ, Alena: Dvaasedmdesát jmen božích ve staročeských literárních památkách. *Listy filologické* 128, 2005, č. 3–4, s. 272–276.

²³¹ Formule *SATOR – AREPO – TENET – OPERA – ROTAS* bylo možné číst do všech stran čtverce. BANDINI, Ditte – BANDINI, Giovanni: *Malý lexikon pověr*. Olomouc, [2005], s. 13–14 (heslo Amulet).

²³² Např. „*Alpha et Tetragrammaton*“, tedy spojení sousloví *Alfa a Omega a Tetragramaton*. Biblioteka Jagellońska Kraków, sign. BJ 3039 (*Knižka aneb Spis O Pokladech ...*), s. 94.

²³³ PAGE, Sophie: *Magic in medieval manuscripts*. London 2017, s. 61.

Obr. 14:
Šipka s vyrytými svatými jmény (AGLA),
která se měla namířit proti přicházejícím
mračnům. MZA, fond GI0, inv. č. 525, f. 13.

Řada symbolů sloužila k osobní fyzické ochraně svého nositele. Různé pečetě s nápisy tak měly pomáhat například před zastřelením nebo onemocněním, pokud je člověk nosil u sebe (exemplář B.9). Vedle apotropaik nabádaly texty k využívání nejrůznějších bylin a jiných přírodnin, ale i částí zvířecích a lidských těl. Jako silně magicky působící byly často vnímané především předměty spojené se smrtí, jako například provaz oběsence či tříska z rakve, nebo věci považované za nečisté, tj. vnitřnosti, výkaly a jiné tělní tekutiny.²³⁴ Nutným vybavením pro ochranu před nečistými silami byly i posvěcené předměty jako kříž, voda, křída, svíce nebo relikvie.²³⁵

c) V návodech k magickým praktikám sehrávala důležitou úlohu i symbolika gest, čísel, místa a času. Některé úkony měly být prováděné ve

²³⁴ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: Kontext víry, pověry a empirie v tradičním léčitelství. In: NAVRÁTILOVÁ, A. (ed.): *Léčení a léčitelství v lidové tradici*. Uherské Hradiště 2015, s. 13.

²³⁵ DOUŠEK, Roman: Magické předměty na moravském venkově. In: KRÍŽOVÁ, Alena (ed.): *Archaické jevy tradiční kultury na Moravě*. Brno 2011, s. 168–169.

stoje, jiné v kleče, s rozpjatýma rukama nebo třeba pouze s pravou rukou. Rozšířená byla především symbolika čísla tři a jeho násobků, která se v duchu křesťanské tradice odvolávala ke sv. Trojici nebo dvanácti apoštolům. V lidovém povědomí byly některé hodiny, dny nebo i celá období vnímány jako příhodné pro určité aktivity (exemplář B.7).²³⁶ Zároveň platila představa o vhodných místech, která jsou nabitá zvláštní mocí. Tato místa tak měla být příhodnější pro přípravu magických předmětů nebo pro samotné provedení rituálu. Řadila se k nim hlavně různá hraniční území, která symbolizovala prostor „mezi dvěma světy“, jako křižovatky, hřbitovy nebo šibenice.²³⁷ Rukopisné návody tak některé postupy předepisovaly, jiné naopak zapovídaly. Řada úkonů například vyžadovala fyzické i duševní rituální očistění v podobě půstu, zpovědi nebo sexuální abstinence. Jiné zase zakazovaly v průběhu rituálu mluvit nebo se ohlížet zpět. Součástí návodů byly i praktiky známé z každodenní zbožné praxe, především žehnání sv. křížem nebo křtění svěcenou vodou.

Rukopisy tak vybízely k symbolickým úkonům, které bylo třeba provést v předepsaném pořadí i specifickém kontextu. Návody zpravidla kombinovaly zbožné, magické i magicky působící praktiky. Nežádoucí užití zbožných prvků, které člověk znal zpravidla z vlastní zkušenosti,²³⁸ tak ovlivňoval především kontext daného jednání, nikoli dílčí kroky, které bylo nutné provést. Teprve jejich kombinace měla přinést

²³⁶ Zejm. období Velikonoc, adventu a Štědrého dne. Dále noci před svátky sv. Filipa a Jakuba nebo sv. Jana Křtitele. Důležitá byla i astrologická znamení (hodina Venúše, měsíc v Býku aj.).

²³⁷ BANDINI, D. – BANDINI, G.: *Malý lexikon pověr*, s. 89–90 (heslo Hranice), s. 156–157 (heslo Křižovatka).

²³⁸ Např. žehnání, modlitby, magicky působící předměty, gesta a symboly. LE GALL, Robert: *Symbols of Catholicism*. New York 2000, s. 8–11.

účinný nástroj, který měl pomoci dosáhnout požadovaného záměru. A právě záměr, ke kterému měl být text primárně používán, ovlivňoval, do jaké míry byly v textu zahrnuty magické prostředky. Podle zaměření tak můžeme rukopisy rozdělit na modlitební, léčitelské, hospodářské nebo zaklínací texty.²³⁹

Modlitební knížky

Rukopisné modlitební knížky byly na venkově v 18. a 19. století velmi populární. Většinou obsahovaly modlitby odříkované v kostele při mši svaté nebo před svatým přijímáním, ale nacházely se v nich i takové, které byly určené pro domácí pobožnosti v průběhu celého dne.

Modlitební knížky měly široké využití. Vedle klasických modlitebních oddílů obsahovaly i pasáže, které měly jejich držitelům pomoci při řešení každodenních problémů, přičemž tyto pasáže často cílily na specializovaný kult světců.²⁴⁰ Sv. Florian měl ochránit hospodářství před požárem, sv. Otýlie pomoci při zdravotních problémech a sv. Antonín zase při hledání ztracených věcí. Přímluvy ke světcům byly oblíbené a objevovaly se i v církevně schválené tištěné produkci. V modlitebních knížkách tvořily často samostatný oddíl modlitby, kterými se věřící přimlouvali za změnu počasí. V době sucha v nich žádali o déšť, při průtrži mračen naopak o utišení bouře či krupobití. Oblíbeným patronem proti škodlivým bouřím byl sv. František Xaverský. Jeho patronát byl spojován i s ochrannou mocí jeho obrazu, který se měl při přicházející bouři

²³⁹ Jedná se o pomocné kategorie, obsahově se totiž texty prolínaly. Např. léčitelské rady lze nalézt i v zaklínacích knížkách apod. Zmíněné rozdělení představuje typy textů, ve kterých se magické praktiky ve venkovském prostředí vyskytují nejčastěji.

²⁴⁰ TARCALOVÁ, Ludmila: Světci a magie. In: TARCALOVÁ, Ludmila (ed.): *Magie a náboženství*. Uherské Hradiště 1997, s. 79–85.

vystavovat do oken (**exemplář B.6**). Součástí této přímluvy bývalo i zaklínání povětrných duchů (**obr. 15**). V zaklínacích pasážích se projevoval komplikovaný postoj katolické církve.²⁴¹ Církev totiž zaklínání v modlitebních knížkách tolerovala, ovšem pouze za podmínky, že se text dovolával Boží Trojice a s pomocí sv. kříže ďábelské síly jen zaklínal, a nepaktoval se s nimi.²⁴²

Obr. 15:
Zaklínání povětrných
duchů. MZM, sbírka rukopisů,
inv. č. ST 6, s. 163.

241 Ve víře nižších sociálních vrstev splyvaly prvky katolické věrouky s pověrami i předkřesťanskými představami. Řadu z nich církev díky oblibě u lidí tolerovala (amulety), jiné sama podporovala (kult světců). PETRÁNOVÁ, Lydia: Jeden hrom pálí a bije, druhý uhodí a nezabije. In: TARCALOVÁ, Ludmila (ed.): *Kult a živly*. Uherské Hradiště 1999, s. 201–203.

242 KVAPIL, Jan: *Ze zahrádky do zahrady aneb Od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochemu*. Utváření modlitební knihy barokního typu. Ústí nad Labem 2001, s. 62.

Mezi lidmi kolovaly také rukopisné modlitební knížky, které obsahovaly nepravověrné magické praktiky. Tyto knížky se zpravidla prezentovaly jako modlitby ke světcům, obsahovaly však různé ochranné listy a mocná požehnání, které měly poskytovat ochranu tomu, kdo je u sebe nosil.²⁴³ Modlitby ke sv. Koroně nebo sv. Kryštofovi se s pomocí magických praktik zase snažily nalézt skrytý poklad.

Přestože modlitební knížky sloužily primárně jako pomůcky k duchovnímu životu, nacházely v rukou svých uživatelů i jiná využití. Často se totiž stávaly součástí magických praktik knížky samotné. Lidé je například u sebe nosili jako amulet nebo se snažili s jejich pomocí věštit budoucnost.²⁴⁴

Písaři rukopisných modlitebních knížek mohli čerpat z různých zdrojů. K populárním předlohám patřily zejména tituly jako *Nebeklič*, *Duchovní poklad* nebo *Rajská růže*, které vycházely tiskem v opakovaných vydáních. Magicky zaměřené modlitby nacházíme ve velké míře v knize *Obět před Bohem* (**exemplář A.14**), o níž pojednává předchozí studie.

243 Tato požehnání často fungovala na principu dotykové magie. Měla chránit člověka, který je nosí u sebe, nebo dům, ve kterém jsou uložena. Nabízela zpravidla univerzální ochranu proti bouři, požáru, čarám i moru, měly napomáhat hladkému porodu i chránit před nebezpečím a nepřáteli.

244 Věštilo se pomocí nebekličce nebo bible. Život či charakter narozeného dítěte se odhadoval z textu, který byl vybrán namátkovým otevřením bible. McLEOD, Hugh: *Sekularizace v západní Evropě* (1848–1914). Brno 2008, s. 294.

Léčitelské texty

Úroveň zdravotní péče se proměňovala s tím, jak se prohlubovalo poznání léčebných prostředků. Ve starším období však sehrávaly v procesu léčby významnou úlohu i vyšší mocnosti. První lékaři pocházeli z řad učenců, kteří uměli navázat styk s nadpřirozenem, tedy zaříkavači, mágové nebo kněží.²⁴⁵ Ještě v průběhu 19. století docházeli nemocní lidé na venkově pro pomoc spíše než za lékaři k osobám, které byly komunitou vnímané jako Bohem obdarované k uzdravování ostatních (léčitelé, kořenářky, bohyně).²⁴⁶ Kromě pomoci těchto znalých lidí využívali venkované mnohdy taky nejruznější rady z rukopisných herbářů a ranhojičských příruček, které často sloužily k léčbě nejen lidí, ale i dobytka. Tyto texty byly kombinací racionálních léčebných postupů a magických praktik a vznikaly opisem tištěných předloh i záznamem ústně tradovaných praktik. Oblíbená byla například *Apotéka domácí* nebo *Mattioliho herbář* (exemplář A.1).

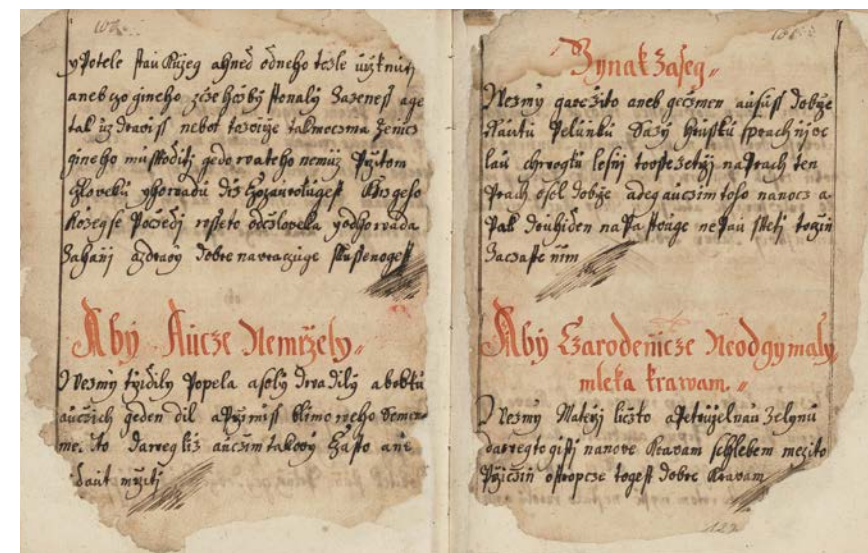
Podle rukopisných textů bylo při léčení na Moravě v 18. a 19. století běžným postupem zaříkávání nebo zažehnavání nemocí, které měly následně ustoupit pod mocí magických formulí. Zaříkaly se jak samotné nemoci (zimnice), tak i viditelné projevy chorob (vřed, bradavice). V léčitelských textech byly rozšířeny taky návody proti škodlivým praktikám čarodějnic, které měly mít podle přesvědčení lidí schopnost slo-

²⁴⁵ Nekromancie byla spojovaná s nižším klérem, protože řeholníci uměli odřikávat latinské formule, provozovat vymítací rituály apod. KIECKHEFER, Richard: *Magie a čarodějnictví ve středověké Evropě*. In: MUCHEMBLED, Robert a kol. (ed.): *Magie a čarodějnictví v Evropě od středověku po současnost*. Praha 1997, s. 24–26.

²⁴⁶ BARTOŠ, František: *Moravský lid. Sebrané rozpravy z oboru moravské lidovědy*. Telč 1892, s. 141.

vem uřknout nebo pohledem uhranout lidi a dobytek, a tím způsobit různá onemocnění nebo zapříčinit pokles výnosnosti hospodářských zvířat (obr. 16).

Obr. 16:
Postup proti uřknutí krav čarodějnicemi. MZA,
fond GI0, inv. č. 616, s. 101.

Slovo mělo mít schopnost působit magicky i v psané formě. Rozšířenou léčebnou praxí tak bylo spolknutí papírku nebo oplatky, na kterých byly magické formule napsané. Některé z nich byly univerzální, jiné platily na konkrétní onemocnění – zaklínadlo *Abracadabra* bylo užívané při zimnici, slovní čtverec *Sator* zase při vzteklině (exemplář B.5). Určité praktiky měly naopak chránit před propuknutím nemoci. Tyto návody pracovaly hlavně s amulety, které u sebe měli lidé nosit.

Rukopisné léčitelské texty využívaly znalostí léčivých bylin a dalších přírodnin, jejich účinnost ale byla často podmíněna nějakým magickým úkonem nebo symbolikou. Slovní rituály umocňovaly předměty nabitě zvláštní mocí, jako byl hromový kámen nebo provaz oběšence, kterými se mělo stírat tělo člověka či zvířete. Stejně tak pomáhaly i předměty získané v době, ve kterou měla magická moc působit intenzivněji. V léčitelství to platilo zejména o noci na sv. Jana Křtitele nebo o období adventu.²⁴⁷

Hospodářské rady

Lidé na venkově byli většinou závislí na výsledcích vlastního hospodaření. Rozmary počasí a nemoci dobytka však mohly rychle zmařit jejich celoroční úsilí. Na radě statků se tak nacházely rukopisné příručky do hospodářství, které obsahovaly nejrůznější rady, od vaření až po léčení. Tyto příručky cílily zejména na ochranu úrody, a především dobytka, který měl pro obživu lidí stěžejní význam. Běžné byly stručné návody, jak docílit sladšího mléka, vyšší výnosnosti slepic nebo větší produkce

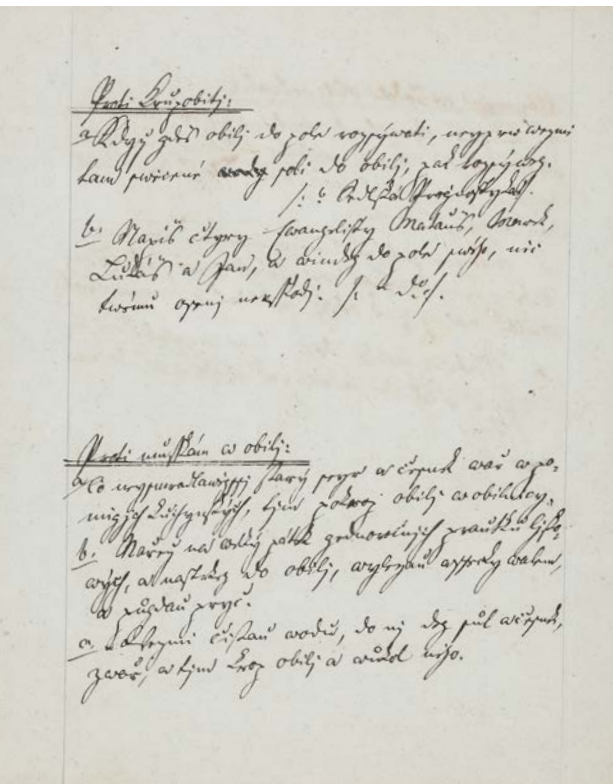
²⁴⁷ Např. sušené zbytky ze štědrovečerní večeře (tzv. vánoční strava) se poté celý rok dávaly kravám jako lék při různých nemocech. KULDA, Beneš Metod: *Moravské národní pohádky, pověsti, obyčeje a pověry*. Praha 1875, s. 284. Rozšířená byla také víra v moc tzv. vody Jordánky, která se brala proti proudu na svátek tří králů. BARTOŠ, František – PRUDKÁ, Alena – PAVLIŠTIK, Karel: *Lid a národ. Sv. 1. Zlín 2003*, s. 200.

među: „Vezmi klokočový dřevo a na sv. Tomáše, než slunce vyjde, nasekej z něho hřebíkú a dej do oule“.²⁴⁸ V textech však najdeme i postupy proti nebezpečným projevům živlů v podobě zažehnávání ohně nebo zaklínání povětří, ty totiž měly velký vliv na výnosy hospodářství.

Z textu rukopisů se dozvídáme, že hospodářské rady využívaly léčivých účinků bylin, lidové zbožnosti a magických praktik.²⁴⁹ Rozšířená byla obliba různých amuletů, které měly působit preventivně i léčebně. Tyto amulety se umísťovaly do prostoru chlévů a stájí, zavěšovaly se zvířatům na rohy, kolem krku nebo se jim lepily na čelo (exemplář B.2). Důležitou roli sehrávala v návodech křesťanská symbolika. Řada postupů se dovolávala Boží moci, především prostřednictvím užití svěcenin a svatých jmen. Rady proti krupobití tak například doporučovaly přidat svěcenou sůl do obilí před první setbou nebo zastrčit do jednotlivých rohů pole lístečky se jmény čtyř evangelistů (obr. 17), čímž mělo být pole chráněno od škodlivých dopadů špatného počasí.

²⁴⁸ MZK, sign. RKP-1375.690, [*Ranhojičská rukopisná kniha*]. Aby včely mnoho među měly, f. 2v.

²⁴⁹ Řadu preventivních i záchranných magických praktik v hospodářství zmiňují: PETRÁN, Josef – PETRÁNOVÁ, Lydia: *Ročník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000, s. 141–143.

Obr. 17:

Návod k ochraně polí proti krupobití.
MZK, sign. RKP-1473.095, f. 3v.

Majitelé domácích příruček čerpali rady nejčastěji z pranostik, kalendářů a ústní tradice. Některé texty zmiňují i jména osob z okolních obcí, od kterých si dotyční konkrétní rady zaznamenali, jiné uvádějí jako vzor konkrétní tištěnou předlohu. Oblíbená byla například opakovaně vydávaná *Pranostika sedlská* nebo časopis *Domovní přítel*.

Zaklínací texty

Lidé od pradávna hledali způsob, jak zvrátit nepřízeň osudu nebo jak docílit splnění svých přání. Své naděje vkládali mimo jiné do různých zaklínacích textů. Tyto texty navazovaly svým obsahem na tradici tzv. vysoké magie (alchymie, kabala). Řada zaklínacích textů symbolicky odkazovala k legendárním autorům,

i když byly texty opisované až v 18. nebo 19. století.²⁵⁰ Samotné praktiky zmiňované v rukopisech však byly mnohem starší.²⁵¹ Praktiky vysoké magie cílily spíše ke všeobecnému poznání a věnovali se jim hlavně lidé z vyšších vrstev společnosti v uzavřených okultních spolcích (Svobodní zednáři aj.).²⁵² Ve venkovském prostředí nabyly tyto texty odlišných podob, zpravidla se specializovaly na konkrétní oblast, která byla pro běžné uživatele prakticky využitelná. Lidé se k nim uchýlovali ve chvíli ohrožení, ale využívali je i pro svůj vlastní prospěch. Známé jsou texty k zaklínání požáru a povětrí, k zastavení střely, proti hanbě či k získání respektu v komunitě, k zamilování i odmílování, pro neviditelnost, k odhalení zloděje nebo nalezení ztracených věcí. V řadě těchto textů se vyskytují i praktiky černé magie s cílem záměrně uškodit druhému člověku (*exemplář B.4*). Specifickým typem zaklínacích textů, jež se odlišují hlavně svou náročností, byly tzv. pokladové knihy, se kterými se lidé snažili nalézt poklady ukryté v zemi (*exemplář B.10*).²⁵³

Magické praktiky byly v komunitě spojovány hlavně s vybranými jezdci, kterým byly přisuzovány magické schopnosti, především se za-

²⁵⁰ Např. k Paracelsovi, Agrippovi z Nettesheimu, Šalamounovi, Mojžíšovi nebo Faustovi. Tyto čarodějné knihy, tzv. grimoáry, seznamovaly se zaklínáním řady duchů a démonů i s přípravou magických prostředků. K legendárním patřily tzv. Šalamounovy klíčky (*Claviculae Salamonis*) známé již ze 13. století, k nimž mnohé mladší tituly odkazovaly. VESELÝ, Josef: *Slavné grimoáry minulosti*. Praha 2000, s. 24.

²⁵¹ K možnému původu a transmisi zaklínacích textů v evropském kontextu viz ROPER, Jonathan: *English Verbal Charms*. Helsinky 2005, s. 158.

²⁵² ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století. II. díl*. Olomouc 2003, s. 310–311.

²⁵³ Zpravidla obsahují několik fází, které na sebe v průběhu magického rituálu navazují. Od příprav přes hledání pokladu až po jeho dobývání ze země a uzavření místa uložení. Každá fáze byla spojená s předepsanými kroky. Hledač se snažil navázat spojení s nadpřirozenými bytostmi. Ty mu měly pomoci přemoci zemské duchy strážící poklad, aby poklad vydali. Více GRŮZOVÁ, Anna: *Pokladové knihy na Moravě 18. a 19. stol. Analýza zaklínacích textů*. *Národopisná revue* 33, 2023, č. 2, s. 94–99.

klínači a bohyněmi, ale i pastýři nebo myslivci (*exemplář B.4*). Některé zaklínací texty však budily dojem, že není pro jejich použití třeba žádného speciálního vzdělání, že jde tedy o praktiku, která je prostřednictvím textu dostupná všem, třebaže k ní jsou někteří lidé nadanější než ostatní.²⁵⁴ Magická síla měla působit nehledě na schopnosti zaklínače pouhým čtením, tedy vyslovením formulí, a dodržením předepsaného rituálu.²⁵⁵

Podstatou moci většiny zaklínacích textů bylo zaklínání nebo zažehnavání, tedy slovní rituál, který stavěl na víře v magickou sílu slova. Cílem slovního rituálu bylo navázat kontakt s duchy a nečistými silami, které se snažil zaklínač za pomoci Boha a dalších nebešťanů pokořit nebo využít jejich síly ve svůj prospěch. Podle zaměření rukopisu se proměňoval i způsob komunikace s nadpřirozenými silami. Některá zaklínání se obracela ke konkrétním duchům, např. tzv. živlovým duchům – v pokladových knihách se vzývaly „zemští duchové“, zaklínání bouří a povětří se obracela zase na „duchy povětrné“.²⁵⁶ Jindy nebyly duchové blíže specifikovány a jejich oslovení se proměňovalo podle zaměření rukopisu. Zaklínání tak mohlo adresáty oslovovat hromadně v obecné

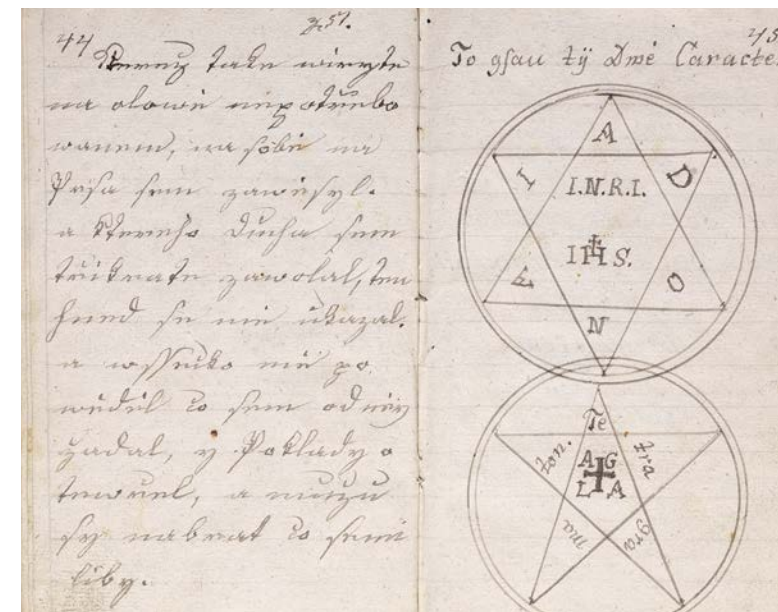
²⁵⁴ Toto pojetí je v souladu s chápáním magie jako univerzálního nástroje dostupného všem, např. KANDERT, Josef: *Náboženské systémy. Člověk náboženský a jak mu porozumět*. Praha 2010, s. 72.

²⁵⁵ MAZAL, František K.: *Čarodějné knihy. Světozor* 14, 1880, č. 22, s. 258.

²⁵⁶ Působnost živlových duchů (povětrí, oheň, země, voda) byla často spojená s jednotlivými světovými stranami (poledne, východ, půlnoc, západ). Z konkrétních jmen duchů zmiňují rukopisy např. *Terofy, Lidias, Phul, Moucharis, Orison, Lamech, Amon, Parmarison, Oprium* či *Septention*. Některá z nich uvádí Paracelsus ve svém okultním spise. PARACELSUS, Philippus Theophrastus: *Filosofie okultní*. Praha 1932, s. 46.

rovině jen jako „duchy“, ale třeba i jako „nepřátele“ nebo „zlé lidi“,²⁵⁷ pokud mířilo proti osobám z pozemské říše. Z konkrétních adresátů se zaklínání mohlo obracet proti zvířatům,²⁵⁸ ale i předmětům, jako například při zastavení střely.²⁵⁹

Obr. 18:
Magické pečeti pro
zaklínání duchů při
hledání pokladu.
MZK, sign. RKP-
O48.630, s. 45.

²⁵⁷ „Zaklínám vás všechny zlé lidi“. KNM, sign. III G 38, (*Modlitby a zaklínadla*), s. 19.
„Zaklínám vás duchové [...], abyste mně tu věc ukázali“. KNM, sign. XI B 67, (*Klíč Šalamounův*), s. 5.

²⁵⁸ „Zaklínám tě hade zlořečený a prokletý“. KNM, sign. IV H 39, (*Modlitby*), f. 22r.

²⁵⁹ „Stůj střelo skrze drahé Boží tělo“. KNM, sign. III G 38, (*Modlitby a zaklínadla*), s. 37.

Zaklínací texty zpravidla kombinovaly odlišné pasáže – zaklínací, kterými zaklínač hrozil či přikazoval duchům nebo jiným entitám, a více méně modlitební oddíly, kterými se snažil zaklínač získat pomoc křesťanských sil.²⁶⁰ Moc slova mohla působit opět také v psané formě v podobě různých pečetí a tzv. charakterů nebo tabulek s vypsány formulemi či symboly. Ty sloužily především k navázání kontaktu s nadpřirozenem a k následné ochraně zaklínače před nečistými silami. Zaklínač je měl například vyrýt do země nebo nosit u sebe jako amulety. K nejrozšířenějším ochranným prostředkům patřily pečetě v podobě Davidovy hvězdy a pentagramu (obr. 18).

Na závěr se nabízí otázka, jaká byla praxe textů s magickými praktikami, tedy nakolik je mohli lidé opravdu využívat k dosažení svých cílů. Na tuto otázku je třeba nahlížet v dobovém kontextu. Podle řady dokladů lze usuzovat, že byly tyto texty, a jejich prostřednictvím i praktiky, lidmi skutečně používány. Tyto doklady můžeme sledovat v oblasti státních zásahů, snah o vzdělání ze strany osvícenců, z činnosti duchovních i z národopisných sběrů.

Proti konkrétním projevům magického myšlení směřovala nařízení Marie Terezie i Josefa II.²⁶¹ Tzv. noční hledání pokladu bylo zakazo-

²⁶⁰ Zejména sv. Trojice a zpravidla s pomocí připomínek Boží moci, která je prezentována biblickými příběhy.

²⁶¹ NAHODIL, Otakar – ROBEK, Antonín: Kapitoly z dějin českého boje proti pověře a po-
věřivosti. I. ČL 47, 1960, č. 4, s. 148.

váno opakovaně v letech 1753, 1757, 1758 a 1780 – poslední nařízení zapovídalo konkrétně užívání tzv. kryštofek (exemplář B.11). Další zákazy se snažily omezit například sběr bylin o svatojánské noci, používaných k uzdravení dobytka (1788), věštění a čarování o štedrovečerní a Valpuržině noci (1787) nebo zvonění na mraky k rozehnání bouří (1783) (exemplář A.17).

Řada vzdělavců se snažila posílit racionální myšlení lidí na venkově s pomocí různých poučných příruček, v nichž byla oblíbená forma rozhovoru ve vztahu *učitel – žák* nebo *otec – syn* (exemplář A.16). Hlavním záměrem těchto textů bylo racionální vysvětlení zdánlivě magických zážitků s poukazem na bláhové chování člověka, který v účinnost uvedených praktik věří.

Kritika magických praktik byla častým námětem kázání duchovních, kteří působili na farnostech mezi venkovany. Zajímavé doklady přináší také paměti nebo literární činnost konkrétních duchovních, jež mnohdy odráží život v komunitě a daném regionu. Například farář Josef Hofer (exemplář C.2), který působil na Moravských Kopanících, informoval o praktikách milostné magie, z nichž se mu farníci vyznávali ve zpo-
vědnici ještě na začátku 20. století.²⁶²

Zmíněné praktiky potvrzuje také množství národopisných sběrů, ke kterým začalo masivně docházet zejména v poslední čtvrtině 19. století. Sběry zaznamenávaly jak samotné praktiky, na mnoha místech ještě

²⁶² Dokumentační sbírky a fondy Etnologického ústavu AV ČR, pracoviště Brno, sign. R4/
Hofer 1, *Čím a jak léčili jezuité*. Čáry vdavekchtivých děvčat a vdov, s. 14.

jako živé doklady, tak i pověrečná vyprávění, démonologické pohádky a pověsti.²⁶³ Řada těchto vyprávění obsahovala ukázky dobré praxe s pobídkou, aby čtenáři sami odevzdali zaklínací knížky, se kterými se pokoušeli zaklínat duchy nebo hledat poklad.²⁶⁴ To bylo totiž v duchu křesťanské tradice nahlíženo jako jediná možná cesta ke spáse duše.

263 Bohatým zdrojem příběhů byly tzv. přástky (spřádání lnu a konopí, draní peří), ke kterým se lidé scházeli po domácnostech sousedů, hlavně v období adventu, a vyprávěli si. BARTOŠ, František: *Lid a národ*. Velké Meziříčí 1891, s. 141–143. Šíře námětů démonologických vyprávění viz LUFFER, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha 2014.

264 KULDA, B., M.: *Moravské národní pohádky, pověsti, obyčeje a pověry*, s. 251–252, 273–274.

Katalog

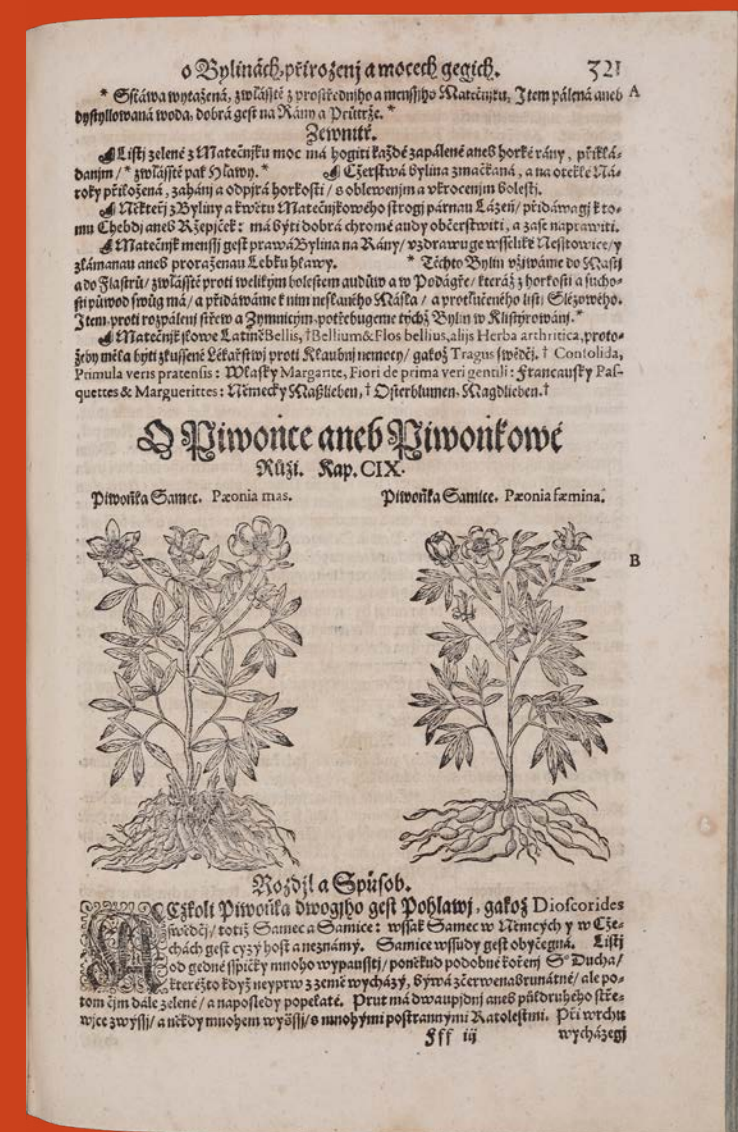
A.1 Herbář aneb Bylinář

Pietro Andrea Mattioli

Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1596
2°; [18], 476, [63] listů
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. ST4-0023.311,B

Herbář italského lékaře Mattioliho představuje jedno z nejvýznamnějších botanických děl 16. století. Kniha se stala opakovaně vydávaným bestsellerem. Její autor, italský lékař a botanik Pietro Andrea Mattioli, ji stále aktualizoval, a proto se i jednotlivá vydání od sebe liší rozsahem a podobou. V českém překladu vyšla kniha poprvé roku 1562 v Praze, pozdější vydání z roku 1596 přeložil do češtiny Adam Huber z Rysenpachu. Z herbáře čerpala řada rukopisných léčitelských knížek. Herbář obsahoval množství magických praktik, které měly osoby chránit nebo uzdravovat. Na obrázku se nachází dřevorezová ilustrace pivoňky, která měla být významným pomocníkem ochrany zdraví u dětí v době jejich vysoké úmrtnosti. Rostlina měla působit zejména proti padoucí nemoci, psotníku nebo tzv. mŕám, které měly na děti naléhat a dusit je. Děti měly pít vinný odvar z pivoňkových zrn nebo se v této lázni vykoupat ihned po narození. Pivoňka měla působit i prostřednictvím dotykové magie – její kořen měly děti v podobě amuletu nosit zavěšený na holém těle. Vložená do kolébky měla děti chránit také proti uřknutí, působení zlých duchů a všem čarám. Herbář byl praktickou domácí příručkou a díky své kvalitě byl využíván i jako volnočasová četba.

Literatura: Voit 2006, s. 350; Hejnová 2001.
K 5417
(AG)

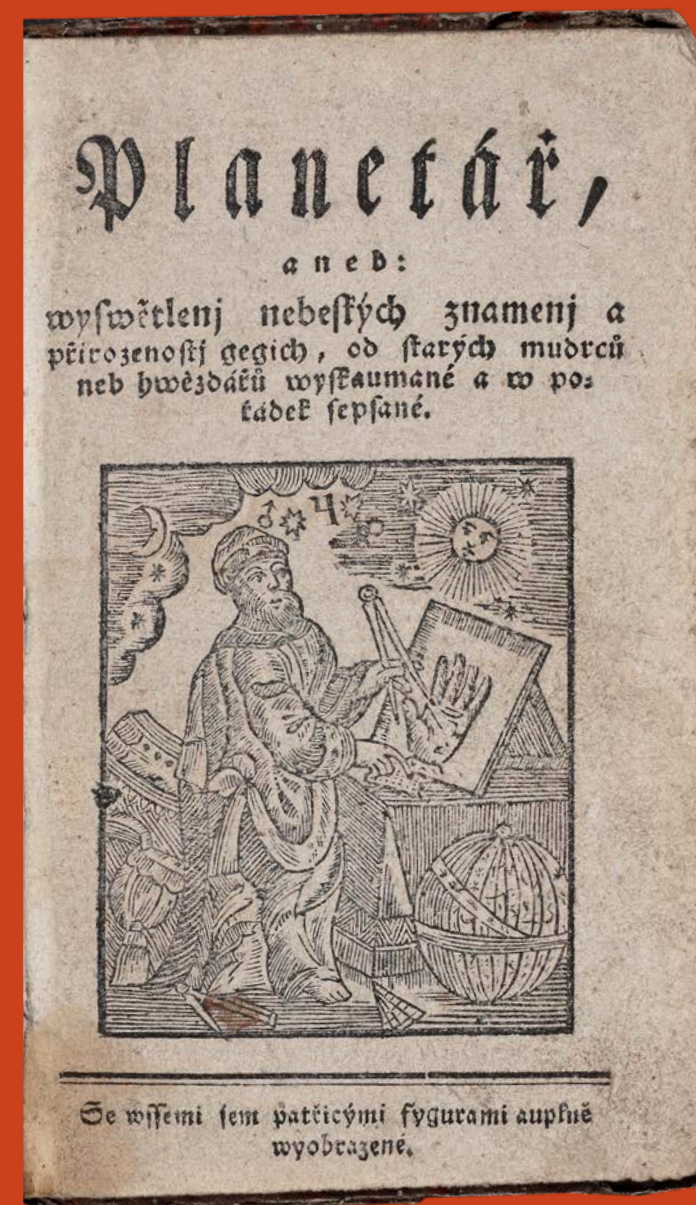
A.2 Planetář, aneb: vysvětlení nebeských znamení a přirozeností jejich, od starých mudrců neb hvězdářů vyzkoumané a v pořádek sepsané. Se všemi sem patřícími figurami úplně vyobrazené

Planetář, aneb: vysvětlení nebeských znamení a přirozeností jejich, od starých mudrců neb hvězdářů vyzkoumané a v pořádek sepsané. Se všemi sem patřícími figurami úplně vyobrazené

[Jihlava?]: [nakladatel není známý], [mezi 1791 a 1850?]
8°; 80 stran
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. 1-0140.063

Planetáře byly astrologické příručky, které nastiňovaly, jak má sedm nebeských planet (Měsíc, Merkur, Venuše, Slunce, Mars, Jupiter a Saturn) ovlivňovat zrození, život a smrt jedince. Planetář na obrázku, který byl pravděpodobně vytištěn v jihlavské tiskárně, začíná příběhem o stvoření světa, který umožňuje integrovat astrologii do křesťanské věrouky, neboť planety, jež se pohybují podle předem daného řádu, stvořil Bůh, stejně jako člověka. Planetář měl čtenáři poskytnout určité vpravení se do astrologie a předporozumění jí, přičemž se v textu ale zároveň uvádí, že uvedená pravidla nemusí platit zcela. Jednotlivé planety měly mít mimo jiné své hodiny v jednotlivých dnech, což určitý čas činilo nebo nečinilo vhodným k různým aktivitám. Čtenář se na základě knihy dozvídal o vlivu nebeských těles na jeho život, zjišťoval, pod jakou planetou a v jakém znamení zvěrokruhu se narodil nebo jaká je jeho přirozená povaha (sangvinik, flegmatik, choleric, melancholik). Za pomoci planetáře mělo být možné dokonce zjistit i to, zda z manželů zemře dřív muž, nebo žena. Příručka obsahuje i seznam vhodných dní k pouštění žilou, jejichž načasování taktéž měla ovlivňovat doba narození konkrétního jedince.

Literatura: Voit 2008, s. 693.
(MD)

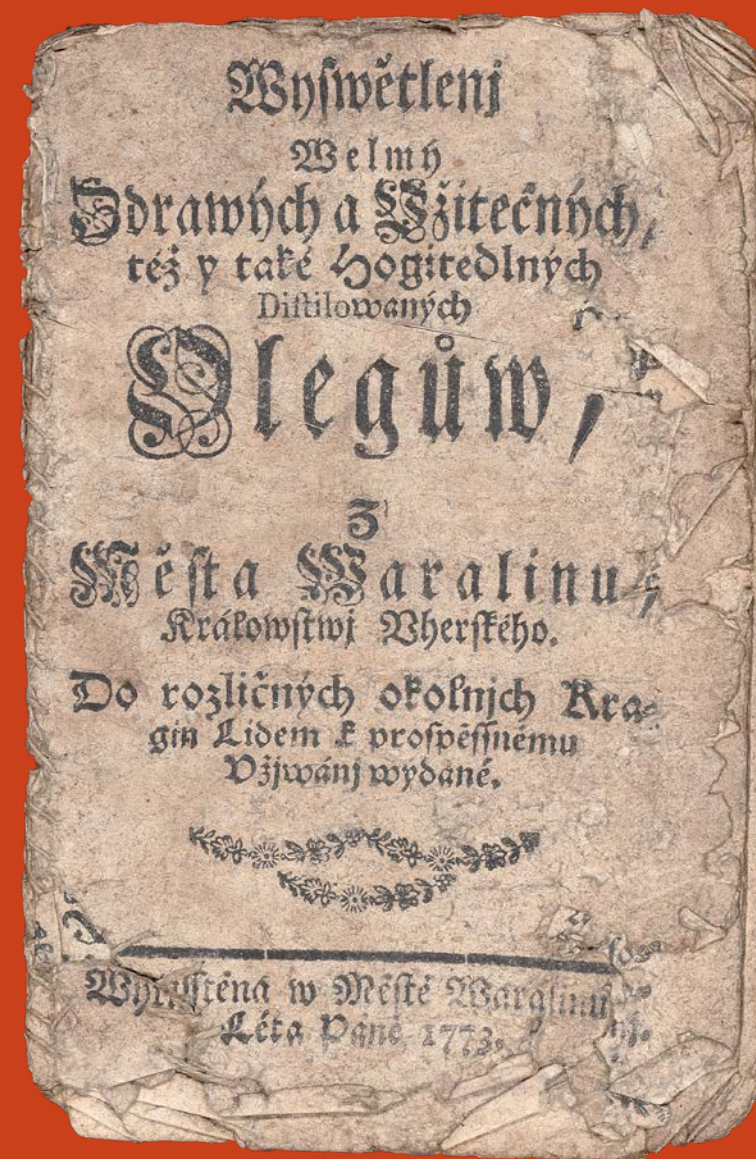
A.3 Vysvětlení velmi zdravých a užitečných, též i také hojitedlných distilovaných olejů, z města Varalínu, království uherského. Do rozličných okolních krajin lidem k prospěšnému užívání vydaná

Wyswětlenj Welmý Zdrawých a Vžitečných, též y také Hogitedlných Distilowaných Olegůw, Z Města Waralínu, Králowstwj Vherského. Do rozličných okolnjch Kragin Lidem k prospěšnému Vžjwánj wydané

[Máté Badracharzán]
 Váralja: [nakladatel není známý], 1773
 12"; [12] listů
 Moravská zemská knihovna v Brně, sign. STI-1501.326

Drobný tisk pocházející z pera maďarského lékárníka Máté Badracharzána činného v 17. století je příručkou, která pojednává o léčivých schopnostech jednotlivých olejů. Mezi jinými uvádí např. olej rozmarýnový, jalovcový nebo pelyňkový. V jednotlivých oddílech je nastíněn léčivý účinek každého z nich. Dílo vyšlo během 18. století v maďarštině, němčině a češtině. Tento drobný lékařský tisk v sobě obsahuje i nenápadnou kapitolu s názvem *Moc kořene sv. Jana Křtitele*, která se od ostatních vcelku racionálně vystavěných kapitol výrazně odlišuje, neboť poukazuje na magickou sílu kořene (snad třezalky), který měl mít moc ochránit osobu od očarování. Pro odhalení čarodějů a čarodějnic měl dotýčný ukrýt kořen sv. Jana Křtitele tajně pod ubrus při svatební nebo běžné hostině, načež měl čaroděj/čarodějnice celý zblednout a v důsledku účinku působení kořene neměl být strachem schopen sedět u stolu a musel ihned odejít. Tím však síla kořene nekončila. Měl mít schopnost také léčit uhranuté lidi i dobytek, pomáhat ženám při porodu a účinkovat měl také na bolesti hlavy způsobené vlhkostí. Pro zajištění čarovných schopností musel být však kořen získán ve správný čas, tj. na Štědrý den, o Velikonocích nebo na svátek sv. Jana Křtitele, a vykopán musel být, když Slunce vstupovalo do znamení Lva.

K 921
 (MD)

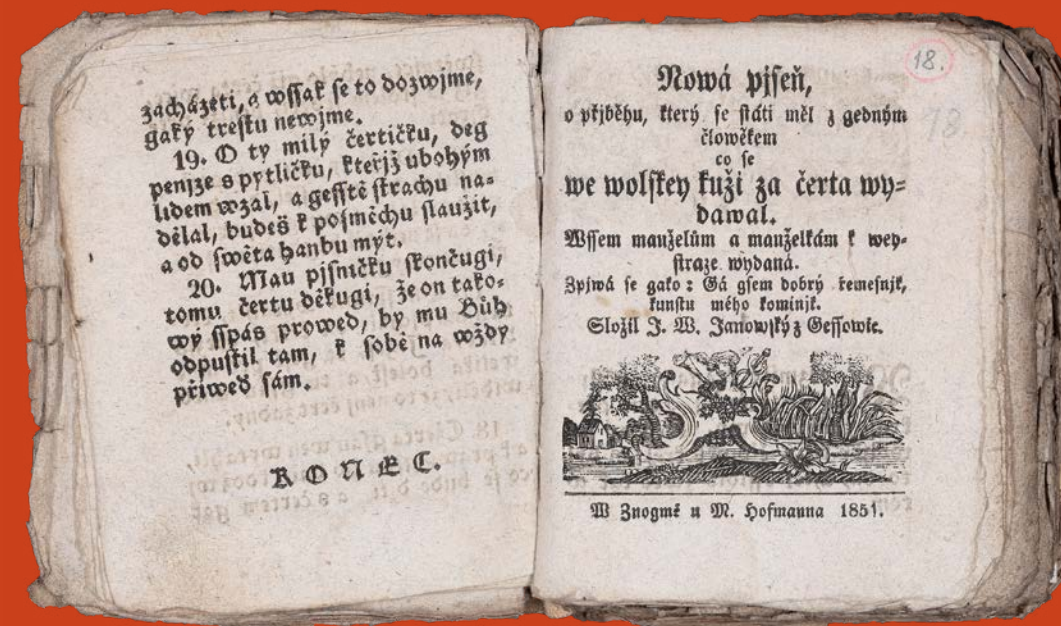
A.4 Nová píseň, o příběhu, který se státi měl s jedním člověkem, co se ve volskej kůži za čerta vydával, všem manželům a manželkám k výstraze vydaná

Nowá piseň, o přiběhu, který se státi měl z gedným člověkem co se we wolskey kuži za čerta wydawal. Wssem manželům a manželkám k weystraze wydaná

J. V. Janovský
Znojmo: Martin Hoffmann, 1851
16°; [4] listy
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. VK-0000.620,přív.17
Provenience: Sběrka kramářských tisků Jaroslava Vobra

S postavami čertů, vodníků nebo čarodějnic se v kramářských písních setkáváme relativně často. Zatímco ve starším období nebyla jejich existence zpochybňována a prostřednictvím kramářských písní docházelo k posilování víry v jejich reálnost, od konce 18. století se stále častěji vyskytovaly písně podřívající víru v jejich skutečnost. Prostřednictvím těchto příběhů byla existence nadpřirozených postav dekonstruována logickým vysvětlením, za kterým stála většinou snaha někoho se za pomoci pověrečnosti běžné populace obohatit. Nejinak tomu bylo v kramářské písni J. V. Janovského, jejíž příběh se měl odehrát v nejmenované osadě nedaleko Jihlavy. Jeden muž se tam měl přestrojit za čerta a navštívit večer manželku handlíře, jejíž muž nebyl tou dobou doma. Žena v šestinedělí nabídla čertovi výměnou za její dítě, které požadoval, všechny uspořené peníze, jež byly mužovým skutečným cílem. O lup však podvodník přišel ve chvíli, kdy rozsvícená lampa zaujala procházející četníky, kteří okamžitě zalarmovali obyvatele vesnice. Muže schovaného pod postelí poté četníci šavlemi přiměli vylézt a celá vesnice následně zjistila, že namísto čerta má před sebou pouze podvodníka, který se chtěl obohatit na úkor osamělé bezbranné ženy.

(MD)

A.5 Domovní požehnání

Domownj Požehnánj

Znojmo: Martin Hoffmann, 1854

[1] list (42 × 37 cm)

Moravská zemská knihovna v Brně, sign. VK-0017.112

Provenience: Sběrka kramářských tisků Jaroslava Vobra

Domovní požehnání představovalo ochranný tisk, které měl chránit obyvatele domu před nejrůznějšími pohromami. Tato požehnání se tiskla ve velkoformátovém provedení i ve formě menších sešitků. Znojemské domovní požehnání pocházející z poloviny 19. století bylo vytištěné na celém tiskovém archu s textem nacházejícím se pouze na jedné straně, aby bylo možné tisk nalepit nebo v rámu umístit na stěnu. Domovní požehnání se skládalo zpravidla z několika částí, přičemž nejdůležitější se nacházely hned v úvodu. Jedná se o vítězný nápis „Ježíš Nazaretský, židovský král“, pod kterým je umístěn začátek evangelia sv. Jana. Oběma těmto textům byla v lidovém prostředí přisuzována ochranná moc. Text dále pokračuje modlitbou vyprošující od Pána Boha, Ježíše Krista, Panny Marie, andělů a svatých ochranu před nemocí, morem, požárem a povodní. Velká domovní požehnání většinou obsahovala početnější množství dřvořezů, na kterých se nacházely podle zaměření požehnání dotyčné postavy. V případě znojemského tisku se jedná o vyobrazení ukřižovaného Ježíše Krista v centrální části, doplněného na okrajích o dřvořezy s dvanácti apoštolů. V případě požehnání sv. Tobiáše nebo Panny Marie se však na tiscích mohla nacházet i jiná vyobrazení.

Literatura: Petrtyl 1959, s. 298–300.
(MD)

A.6 Dle pravého a spravedlivého originálu právě vyměřené délky našeho milého Pána Ježíše Krista, jak on na zemi, a na sv. kříži byl

Dle prawého a sprawedliwého Originalu právě
wyměřené délky nasseho gmileho Pána GEŽJSSE
KRYSTA, gak on na zemi, a na sw. křžži byl

[Česko?]: [nakladatel není známý], [mezi 1801 a 1870?]
[1] list (165 × 8 cm)
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. VK-0015.009
Provenience: Sběrka kramářských tisků Jaroslava Vobra

Délka Ježíše Krista představovala poměrně rozšířený amulet, jehož podstatou bylo přenesení domnělé fyzické délky těla Ježíše Krista na papír, lať nebo textilii. Přesná délka měla zpředmětnit samotného Ježíše Krista a zajistit majiteli ochranu před nemocemi, ohněm, nepřízní počasí a obecně vším zlým. V praxi se délky pohybovaly v rozmezí 1,6–2 metry. Od běžných kramářských tisků je odlišoval především atypický tvar dlouhého úzkého pásu, v pozdějším období byly délky svazovány i do podoby drobného dvanáctilistového jednostranně potištěného sešitku, který měl zajišťovat nositeli stejnou ochranu. Tištěné délky obsahovaly zpravidla název, vyjádření úcty k Bohu, výčet možných použití tohoto předmětu následovaný instrukcemi k pravidelným modlitbám a modlitby vyprošující ochranu dotyčnému nebo obyvatelům celého domu. Délky Ježíše Krista měli nosit jejich majitelé na těle, většinou pod paží nebo kolem krku, snadný porod měly zajišťovat rodičkám, které si jej omotaly kolem břicha. Umísťovány byly také ve stavení za trámy, kde měly plnit podobnou funkci jako domovní požehnaní. Kromě nejrozšířenější délky Ježíše Krista se lze setkat také s analogickými mariánskými délkami a rozsahově výrazně menšími délkami ran Ježíše Krista, odkazujícími na velikost rány od kopí na Kristově boku.

Literatura: Holubová 2022, s. 70; Brouček 2007, s. 125–126; Petřtyl 1959, s. 305–307. (MD)

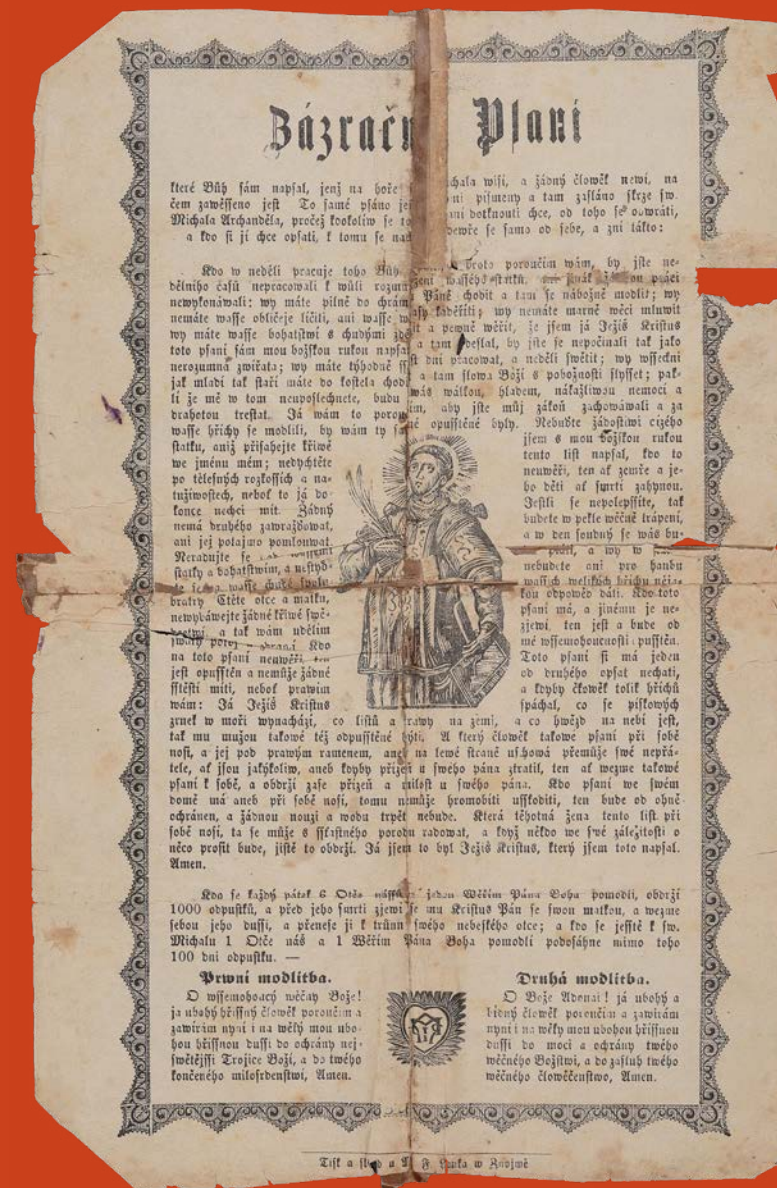
A.7 Zázračné psaní

Zázračné Psaní

Znojmo: Martin Ferdinand Lenk, [mezi 1857 a 1870?]
[1] list (33 × 21,5 cm)
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. VK-0012.907
Provenience: Sběrka kramářských tisků Jaroslava Vobra

Zázračné psaní je jedním z tzv. listů z nebe. Jedná se o tisk obsahující text, jehož autorem měl být sám Ježíš Kristus, který ho napsal na nebesích a seslal na horu sv. Michala, kde měl viset ve vzduchu. Text nabádal k dodržování zásad křesťanské věrouky, zejména svěcení neděle, k milosrdenství a k pravidelné modlitbě. V opačném případě vyhrožoval trestem v podobě válek, hladu, nakažlivých nemocí a drahoty. V psaní se objevuje zmínka o tom, že kdo ve skutečnost psaní a jeho sílu neuvěří, ten má zemřít i se svými dětmi. Psaní si od sebe měli lidé opisovat, jeho zatajení před ostatními mělo vést k odklonu Boha od dotyčného. Text měl umožňovat odpuštění i velkého množství hříchů. Nošení psaní pod pravým ramenem nebo na levé straně těla mělo potom zajišťovat sílu ve střetu s nepřáteli nebo obnovovat ztracenou přízeň u pána, umístění v domě mělo chránit stavení před hromobitím, ohněm a nedostatkem vody. Snadný porod mělo zajišťovat také těhotným ženám. V závěru listu se objevují dvě modlitby a přísliby odpuštěk za modlitby k Ježíši Kristu a sv. Michalu.

Literatura: Zíbrt 1931, s. 346–348; Večerková 1998, s. 85.
(MD)

A.8 Svatý list, který náš pán Ježíš Kristus z nebe dolů poslal

Swatý list, který náš pán Gežjš Kristus s nebe dolů poslal

Chrudim: Stanislav Pospíšil, [mezi 1856 a 1870?]
8°; 8 stran
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. VK-0014.435
Provenience: Sbirka kramářských tisků Jaroslava Vobra

Svatý list, který náš pán Ježíš Kristus z nebe dolů poslal je dalším z řady listů z nebe, které byly mezi venkovskou populací poměrně rozšířené. Tento list měl spadnout z nebe poblíž Jeruzaléma jako nepříliš velký, ale zato velmi těžký kámen, který ani síla jednoho člověka nedokázala zvednout. Poté, co se o dopadu tohoto kamene dozvěděl jeruzalémský patriarcha, měl se k němu odebrat s dalšími biskupy a kněžími a tři dny a noci kolem něj sloužit mši svatou. Poté se měl z nebe ozvat strašlivý hlas, který vyzval přítomné, aby kámen otevřeli a v něm našli text, který nabádal křesťany k tomu, aby se polepšili. Hlas vyhrožoval velkými pohromami, které na lidi pošle, pokud se nezačnou chovat v souladu s učením evangelia. V závěru se list odvolává k tomu, že nepochází z lidské moudrosti, ale z nebe, a byl sepsán proto, aby se křesťané mohli stát „syny věčného světa“. Výhrůžný tón pokračuje i v kárání toho, kdo by text nerozšiřoval a zároveň při případném opisování třeba jen jedno slovo vynechal. Blahoslavený však měl být ten, kdo tento list přečte a daruje druhému. Tomu mají být odpuštěny hříchy a vyčleněno místo v nebi, pokud kromě přečtení listu zachovává i božská přikázání.

Literatura: Petřtyl 1959, s. 294–298.
(MD)

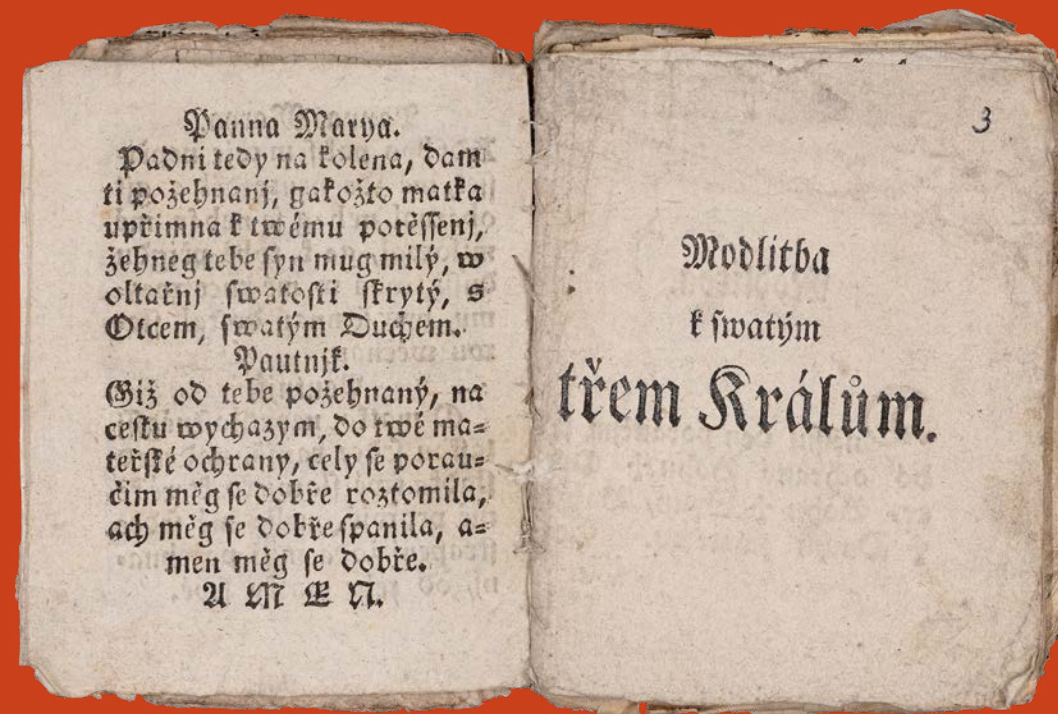
A.9 Modlitba k svatým třem králům

Modlitba k svatým třem Králům

[Česko?]: [nakladatel není známý], [mezi 1801 a 1820?]
16°; [8] listů
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. VK-0000.065.přív.3
Provenience: Sběrka kramářských tisků Jaroslava Vobra

Tříkrálové modlitby patřily k relativně rozšířeným pověrečným tiskům. *Modlitba k svatým třem králům* měla sloužit jako amulet, který měl svého držitele ochraňovat. Podle textu tomu, kdo měl modlitbu u sebe nebo ve svém domě, neměla uškodit žádná morová rána, hromobití ani jiné zlo. Modlitba slibovala ochránit také dítě před urknutím a dalšími neštěstími, pokud mu dotyčný modlitbu vložil do kolébky nebo nad ni zavěsil. Tisk měl chránit také před účinkem čar a mocí satana. Součástí modlitby byla i řada tzv. jmen božích (Heloim, Ageos, Athanatos...). Tříkrálové modlitby nebyly pouze českým unikátem, zachovaly se taky v okolních zemích, např. v Rakousku. Kromě tříkrálové pověrečné modlitby se tiskla také různá tříkrálová požehnání, která tyto pověrečné praktiky nepopisovala a nenacházela se v nich ani boží jména. Tato požehnání ale obsahovala často začátek textu evangelia sv. Jana, kterému byla v lidovém prostředí přisuzována ochranná moc.

Literatura: Kreissl 2014, s. 33; Chládková–Černá 2005, s. 267–294;
Keller 2010, s. 297, 380–381.
(MD)

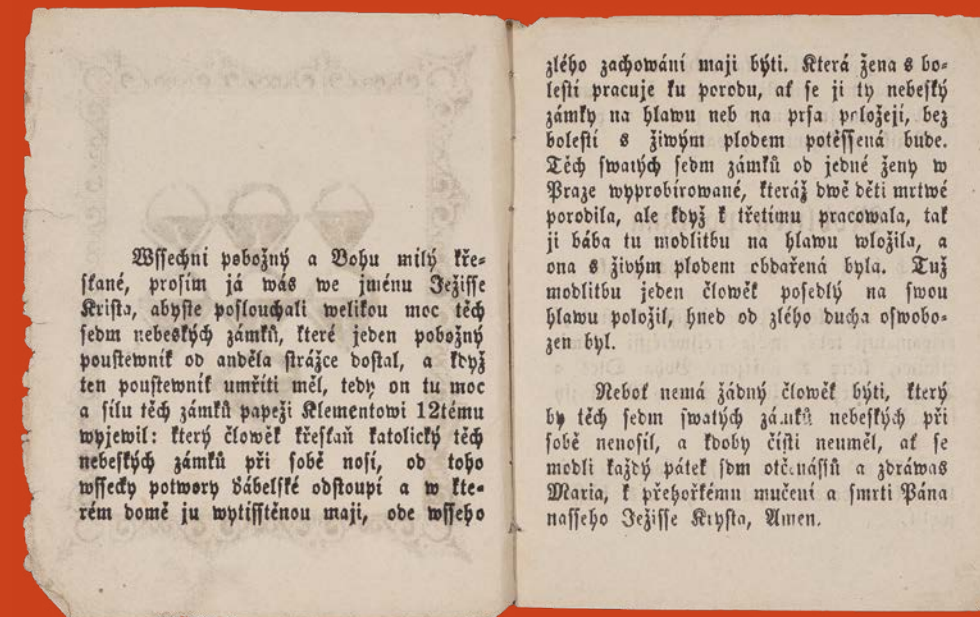
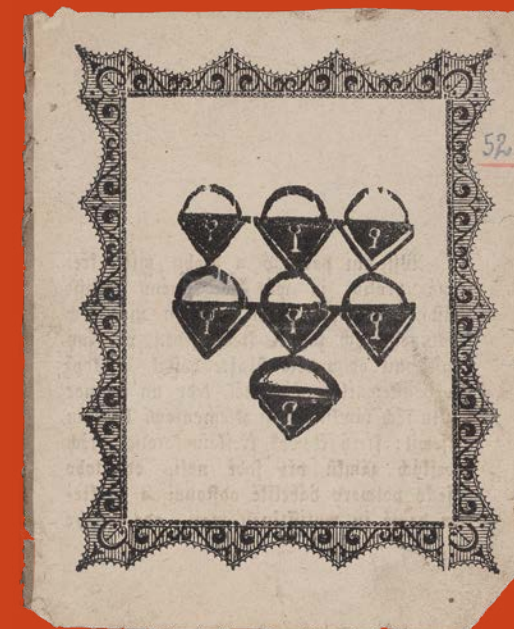
A.10 Modlitba pobožná těch sedm svatých a nebeských zámků

Modlitba pobožná těch sedm swatých a nebeských Zámků

Znojmo: Martin Ferdinand Lenk, [mezi 1866 a 1870?]
16°; [4] listy
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. VK-0000.396,přív.51
Provenience: Sbirka kramářských tisků Jaroslava Vobra

Tzv. sedm nebeských zámků bylo dalším tiskem, který měl ochraňovat svého držitele. Tato modlitba byla zejména v 19. století velmi populární a známe ji z produkce velkého množství regionálních tiskáren. Text modlitby měl vyjavit papeži Klimentu XII. krátce před svou smrtí jeden zbožný poustevník, který ho měl dostat od samotného anděla strážce. Nošení tisku mělo zajišťovat „odstoupení všech potvor ďábelských“ a výskyt v domě měl nemovitost ochraňovat od všeho zlého. Pomoci měl i ženám během porodu, pokud by si ho daly na hlavu nebo na prsa. Měl zabezpečit nejen bezbolestný porod, ale také narození živého dítěte. Pro zvýšení uvěřitelnosti moci tohoto znojmského tisku je v předmluvě k modlitbám uveden i příběh jedné ženy z Prahy, která díky sedmi nebeským zámkům položeným na hlavě poprvé po dvou nezdařených porodech přivedla na svět živé dítě. Tisky vycházely v řadě variant, přičemž se lze setkat s těmi, které obsahovaly pouze samotné modlitby, a nepůsobily tak nijak nápadně ani pověřeně, ale i s rozsáhlejšími tisky obsahujícími zprávy o své síle a návod, jak s ním má dotyčný nakládat, aby si zajistil jejich magickou moc. Tisk často doprovázel také charakteristický obrázek sedmi zámků na titulní straně.

(MD)

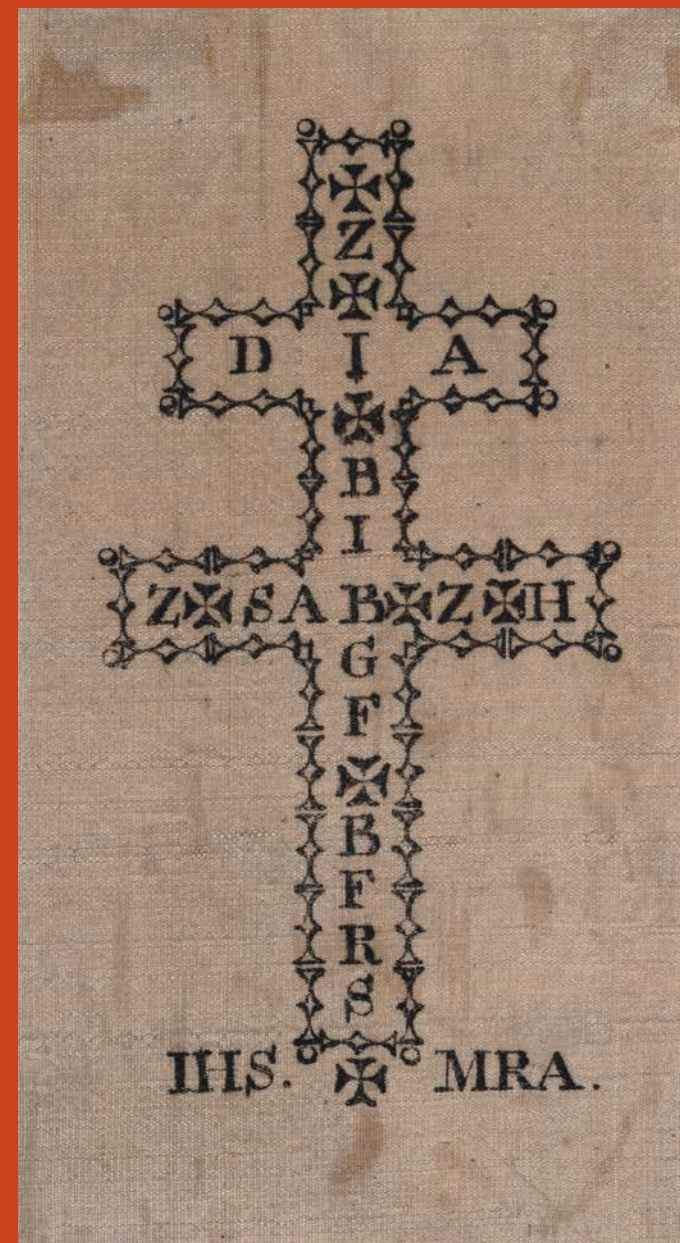

A.11 Zachariášův kříž

[Česko?]: [nakladatel není známý], [19. století?]
 1 list (10 × 6 cm)
 Knihovna Národního muzea, sbírka Bedřicha Přibila, inv. č. 173
 Provenience: Sběrka Bedřicha Přibila

Zachariášův kříž patřil mezi předměty, které byly používány jako amulety. Sérií písmen proložených znaky křížků uspořádaných do tvaru dvojramenného kříže k tomu totiž svou nesrozumitelností přímo vybízel. Zachariášovo požehnání však bylo katolickou církví schváleno a uznáno za dobré. Požehnání je pojmenované po sv. Zachariáši, jeruzalémském biskupu, který vytvořil sérii krátkých latinských modliteb a vzdechnutí k Bohu za odvrácení morové nákazy. Přežití Zachariášova požehnání výrazně napomohlo jeho schválení tridentským koncilem, přičemž ho později potvrdil i papež Řehoř XIII. Požehnání mělo osobu, která se podle něj modlí, ochránit od morové nákazy, jeho síla však měla spočívat pouze v odevzdání se v důvěru zmiňovaných modliteb, nikoli v ochranu, kterou by zaručovala tištěná podoba tohoto požehnání. Právě vnímání a užívání Zachariášova požehnání pouze jako amuletu obsahujícího zázračné symboly bylo v polovině 19. století duchovními odsuzováno jako pověrečné.

Literatura: Dremel 1857, s. 176–184.
 (MD)

A.12 Tobiášovo požehnání

Tobias=Segen

Znojmo: Martin Hoffmann, 1854

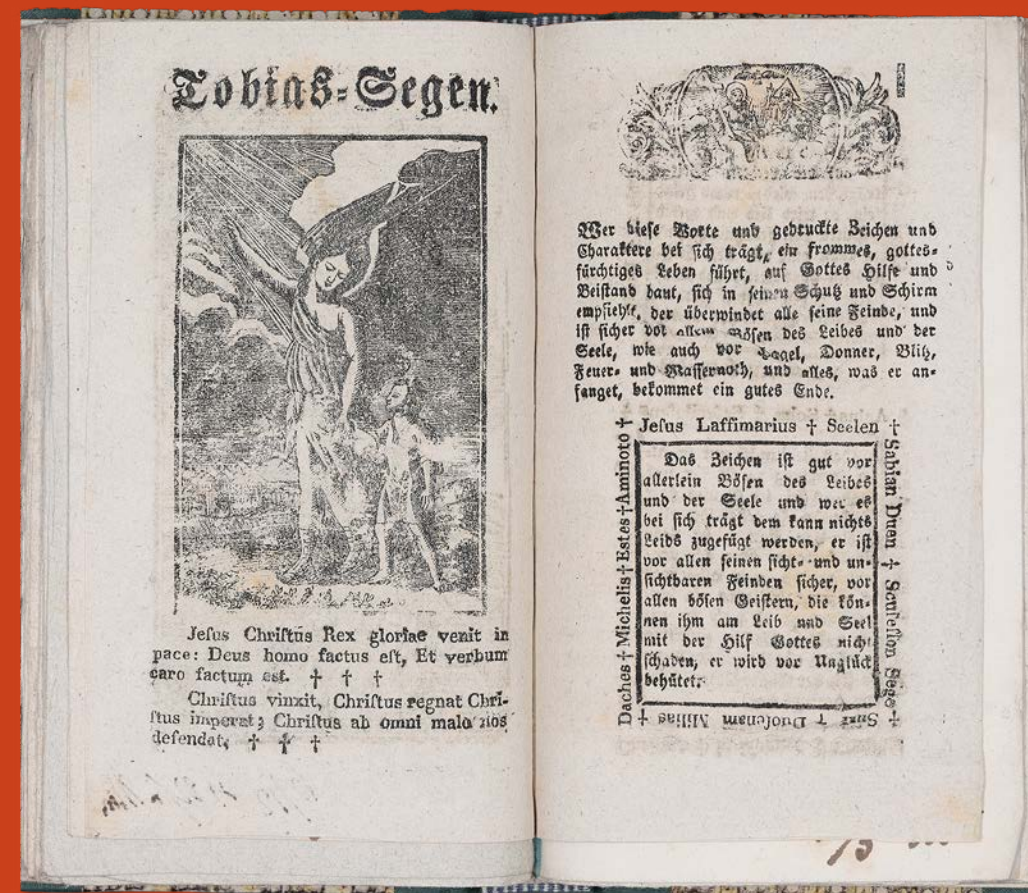
8°; [4] listy

Moravská zemská knihovna v Brně, sign. VK-0000.562,přív.31

Provenience: Sběrka kramářských tisků Jaroslava Vobra

Tobiášovo požehnání navazuje na tradici příběhu o starozákonním Tobiášovi, kterého na cestě doprovázel archanděl Rafael. Pomoc anděla vedla nejen k uzdravení Tobiášova slepého otce, ale také k vysvobození Sáry sužované zlým démonem, kterou Tobiáš poté pojal za manželku. Tobiášova požehnání se tiskla ve formě jednostranně potištěných listů, jež byly obdobou domovních požehnání, ale také v podobě tisku obsahujícího rámečky obklopující magický text, který měl držitele tisku ochraňovat a zaručovat mu boží přízeň. Nosit je u sebe mohl jedinec jako celek ve formě poskládaného tisku nebo ve formě jednotlivých vystřižených čtverců podle jejich magického zaměření. Znojmské vydání obsahovalo celkem 4 čtverce, které měly dotčným zajišťovat přemožení všech nepřátel, tj. lidí i zlých duchů, ochranu před nemocemi, morem, krupobitím, požárem, a stejně tak mělo požehnání zajišťovat ochranu v hospodaření před všelijakými podvodníky. Současně však vycházela také čtyřstránková verze Tobiášova požehnání, která líčila pouze starozákonní příběh a žádné magické prvky neobsahovala.

Literatura: Petrtyl 1959, s. 295; Běhalová 2021, s. 95.
(MD)

A.13 [Škapulíř]

[Místo tisku není známo]: [nakladatel není známý], [mezi 1751 a 1850?]
 [1] list (19,5 × 15 cm) obsahující další listy různého formátu
 Moravská zemská knihovna v Brně, sign. Skř.IX-1501.340

Škapulíře plnily v lidovém prostředí mnohdy funkci amuletu. Jednalo se o plátěné pouzdro nošené na těle nebo dávané pod polštář, do kterého byly vkládány předměty, které měly mít magickou moc. Tzv. devítkový škapulíř na obrázku představuje čtyřikrát složený arch papíru, na kterém se nacházelo devět náboženských motivů. Na tento arch jsou vlepeny další poskládané tisky, které měly mít ochrannou moc. V první řadě se jedná o kříž sv. Benedikta. Kromě toho jsou do škapulíře vlepeny také modlitby ke sv. Agátě a třem králům a začátek evangelia sv. Jana. Do složeného archu mohly být vkládány také sušené byliny, kamínky ze Svaté země nebo poutních míst, dotýkané kousky papíru nebo textilie, případně kousky vosku z posvěcených svíček. Podle představ svých nositelů jim měl škapulíř zaručovat ochranu před škodlivými silami, nemocemi, čarodějnicemi i náhlou smrtí.

Literatura: Holubová 2022, s. 68; Brouček 2007, s. 1028.
 (MD)

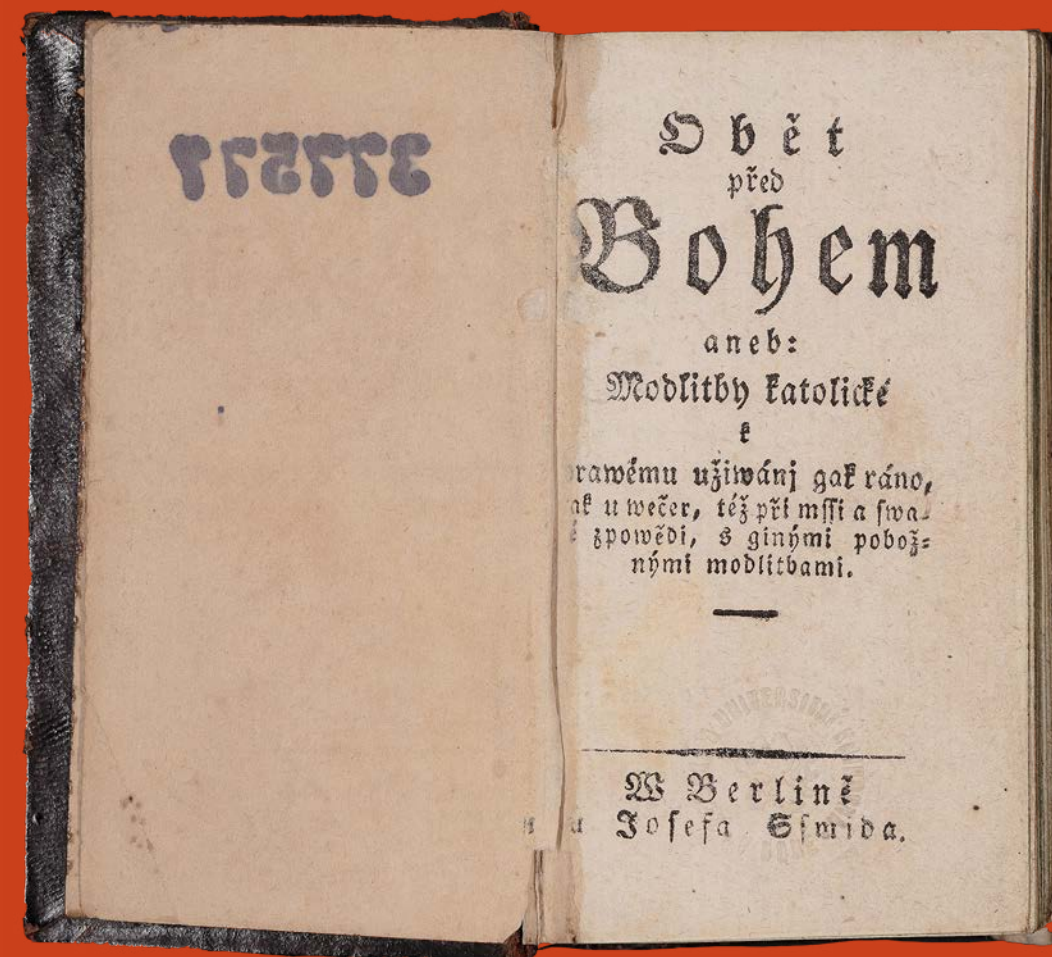
A.14 Oběť před Bohem aneb: Modlitby katolické k pravému užívání jak ráno, tak i večer, též při mši a svaté zpovědi, s jinými pobožnými modlitbami

Oběť před Bohem aneb: Modlitby katolické k pravému užívání jak ráno, tak u večer, též při mši a svaté zpovědi, s jinými pobožnými modlitbami

Berlín: Josef Šmíd, [začátek 19. století?]; správně: [Chrudim?]: [Josef Jan Košina?], [mezi 1810 a 1848?]
32°; [108] listů
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. STS-0377.577

Knih *Oběť před Bohem* uvádí v impresu jako místo původu berlínskou tiskárnu Josefa Šmída. Na základě srovnání užitých dřevořezových štočků lze ale s velmi vysokou pravděpodobností tvrdit, že kniha vznikla někdy v první polovině 19. století v chrudimské tiskárně Josefa Jana Košiny, který tiskl s fingovaným impresem také velké množství kramářských tisků. *Oběť před Bohem* obsahuje jak množství modliteb, které nebyly v rozporu s katolickou věroukou, tak i řadu typicky pověrečných textů, které byly katolickými kněžími zavrhovány a striktně odmítány. Mezi pověrečnými texty, které tato kniha obsahuje, se nachází např. některé tzv. listy z nebe, různá nábožná požehnání (sv. Kolomana), list z Bethanie nebo začátek textu evangelia sv. Jana, které mělo sloužit za pomoci některých popsanych praktik k ukončení prudkého povětrí a krupobití. V tisku se nachází také několik „mocných“ modliteb, které měly vlastníka této knihy ochraňovat před přírodními katastrofami, ohněm, mocí čarodějnic a různými nemocemi.

Literatura: Fidlerová 2019, s. 229–252.
K 6519
(MD)

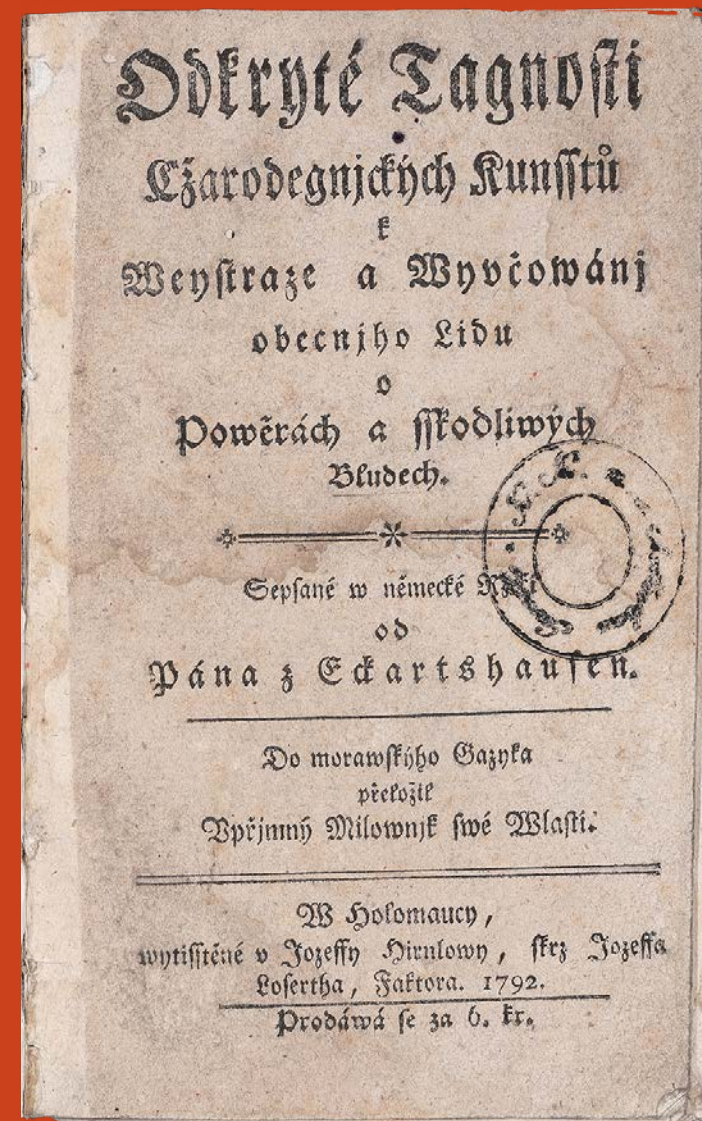
A.15 Odkryté tajnosti čarodějnických kunštů k vejstraze a vyučování obecního lidu o pověrách a škodlivých bludech

Odkryté Tagnosti Czarodegnjckých Kunsstů k Weystraze a Wyvčowánj obecnjho Lidu o Powěrách a sskodliwých Bludech

Karl von Eckartshausen, přeložil Josef Vratislav Monse
Olomouc: Josefa Hírnllová, 1792
8°; [8], 79 stran
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. ST1-0002.144

Volným překladem německého díla v českých zemích již dobře známého autora Karla von Eckartshausena chtěl věhlasný moravský právník a historik Josef Vratislav Monse (1733–1793) přispět k lidové osvětě a boji proti pověře, za jejíž podstatu pokládal zásadní omyl v otázce příčiny a následku. Po předmluvách překladatele i autora následuje několik podmanivě vyličených příběhů, v nichž dojde k různým podivuhodným jevům (bezhlavý člověk, tanec stromů, nalezení pokladu, nezranitelnost apod.). Nakonec se však ukazují jako dílo ziskuchtivých podvodníků nebo alespoň jako žert. Monse, který chtěl takto moravské venkovany učít skeptickému přístupu, nepřeložil celý spis a mj. vynechal i závěrečnou kapitolu. V opačném případě by více vynikl jeden z četných paradoxů osvícenské epochy, neboť Eckartshausen se zároveň hluboce oddával okultním naukám. A zatímco *Odkryté tajnosti* přitahují pozornost etnologů a bohemistů, jeho ezoterické spisy, kdysi překládané českými spiritisty, vycházejí i ve 20. a 21. století.

Literatura: Fiala–Nováková 2003; Krbec 1973, s. 87–93.
K 2211
(VP)

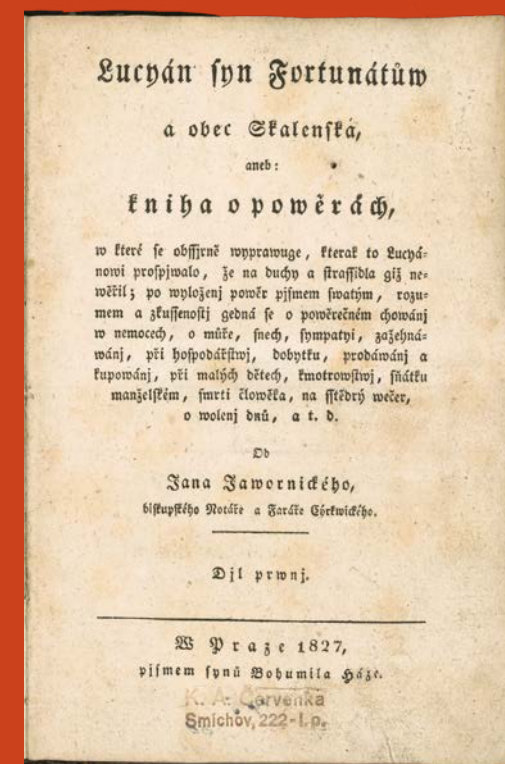
A.16 Lucián, syn Fortunátův, a obec skalenská aneb Kniha o pověrách I–III

Lucyán syn Fortunátův a obec Skalenská, aneb, Kniha o powěrách I–III

Jan Javornický
Praha: Synové Bohumila Háze, 1827–1828
8°; 174, 198, 127 stran
Památník národního písemnictví, sign. L X c 41

Lucián, syn Fortunátův je „protipověrečné“ dílo vysokomýtského rodáka a katolického kněze Jana Javornického (1785–1847), které sice vyšlo až v letech 1827–1828, avšak jeho autor se ještě sám hlásí k „osvíceným časům“. Třísvazkový spis dedikoval nejvyššímu purkrabímu hraběti Karlu Chotkovi, na jehož panství působil v duchovní správě a ve školství. Své kritice dal Javornický beletristický rámec, a zatímco v jeho předchozím díle určeném přímo mládeži jistý Fortunát poučoval syna o neexistenci strašidel, nyní šíří již dospělý Lucián s pomocí faráře, lékaře a později i učitele fyziky lidovou osvětu ve vsi a okolí. Setkáváme se tu s ohromným množstvím nejrůznějších pověr, které Javornický pokládá za plody neznalosti přírodních zákonů poškozující dobré jméno křesťanů. Pod zorným úhlem přísného bojovníka proti pověře hledí nejen na vodníky, skřítky, astrologii či zaříkávání, ale také na některé vánoční či svatební zvyky, pro jiné tehdejší autory už spíše předmět etnografického zájmu. Pochopení nenachází dokonce ani pro legendy, které ve svých dějinách sedleckého kláštera uvádí známý obrozenský kněz J. F. Devoty.

Literatura: Zibrť 1899, 1899, s. 30–45; 93–110; 209–213; 251–259; 381–393; Zibrť 1900, s. 65–76; Lexikon české literatury 1993, s. 476–477.
(VP)

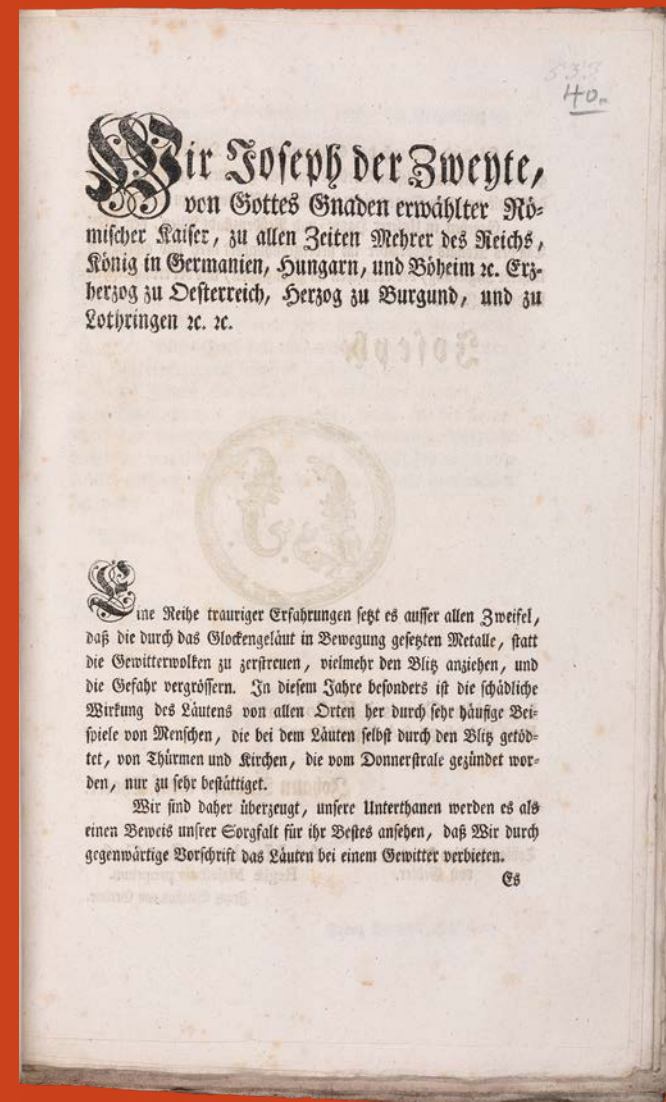

A.17 [Opatření proti zvonění při bouřích]

[Místo tisku není známé]: [nakladatel není známý], [1783]
2°; [1] list
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. ST4-0097.114,6

Magické myšlení bylo součástí životního náhledu především lidí na venkově. Státní i církevní autority vystupovaly proti tomuto jednání různými cestami, přičemž proti pověrečným a nepravověrným tiskům mířila zejména cenzura. Oslabit zavedenou praxi mnoha magických praktik však nebyl snadný úkol. Církev magické projevy kritizovala jako pozůstatky pohanství, svatokrádež a rouhání a věnovala se této tematice při kázání i v průběhu misii. Za vlády Marie Terezie a Josefa II. byla vydávána také různá formální nařízení směřující proti praktikám, které byly považovány za pověrečné. Z opakování zákazů lze vyvozovat, že nebyla pravděpodobně příliš dodržovaná. Několikrát bylo zakázáno např. užívání zaklínacích knížek k hledání pokladu (1753, 1757, 1758, 1780), další nařízení zapovídala také sběr bylin o svatojánské noci, používaných k uzdravování dobytka (1788), nebo čarování o Valpuržině a štedrovečerní noci (1787). Nařízení Josefa II. z roku 1783, nacházející se na obrázku, zakazuje rozšířenou praktiku zvonění na mraky, jehož hluk měl podle přesvědčení venkovanů bouři rozehnat. Nařízení argumentuje bezpečností osob s odkazem na nehody, u nichž byl dotyčný při zvonění zabit bleskem, který udeřil do kostelní věže. Uvedené opatření zároveň apeluje na místní autority, aby dodržování zákazu mezi lidmi podporovaly.

(AG)

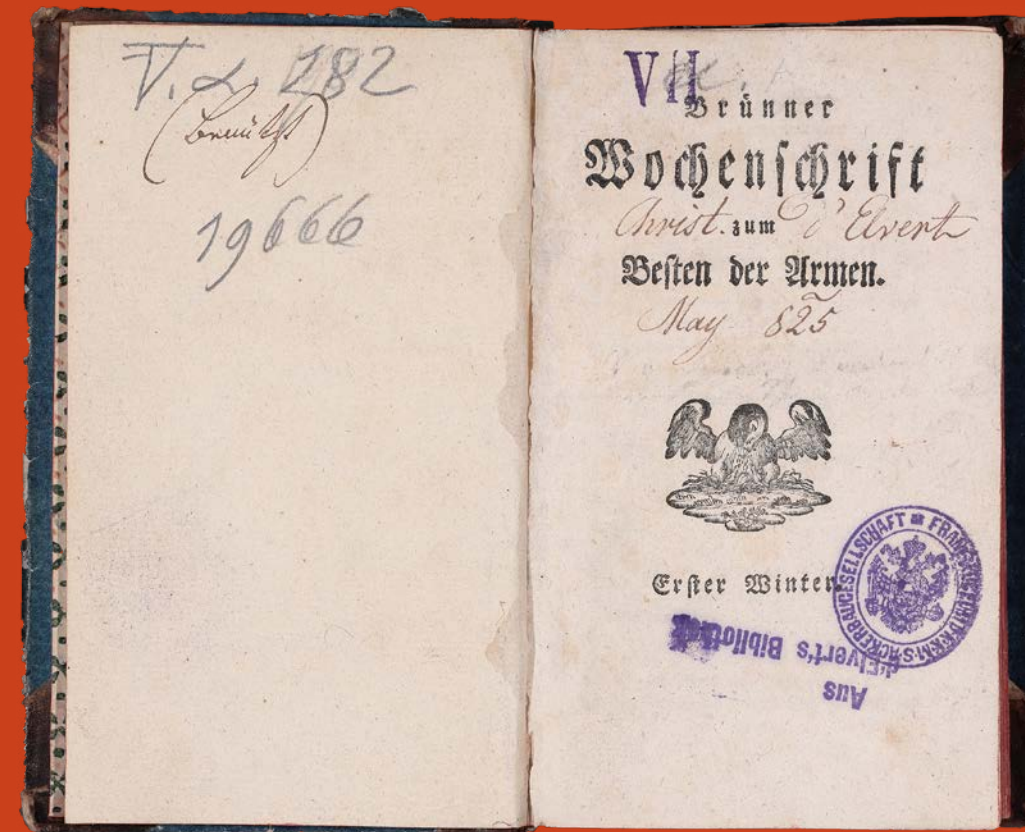
A.18 Brněnský týdeník pro dobro chudých

Brünner Wochenschrift zum Besten der Armen

Brno: Jan Silvestr Siedler, 1786
8°; 395 stran
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. ST1-0019.666
Provenience: Knihovna Christiana d'Elverta

Pro dobu osvětlení byl příznačný bouřlivý rozmach periodického tisku, který zasáhl i české země. Nešlo pouze o noviny, přinášející rostoucímu publiku aktuální zpravodajství, vzniklo i velké množství časopisů různého zaměření, třebaže většina z nich byla vydávána jen velmi krátkou dobu. Jejich autoři často popularizovali osvícenské ideje a uvažovali o domnělých či skutečných společenských nešvarech včetně pověr. To platí nejen pro četné pražské časopisy jako *Die Unsichtbare*, *Meine Einsamkeiten* či *Religion und Priester*, ale např. i pro *Brünner Wochenschrift zum Besten der Armen*, který vydával v roce 1786 známý protestantský pastor Victor Heinrich Riecke, pocházející z Württemberska. Podobně jako jiní autoři pokládal pověry za zásadní překážku osvětlení, jíž je nutno čelit širokým vrstvám přístupnou vzdělávací činností. Obracel se přitom např. proti „závadným“ kalendářům, jimž lidé měli bezmezně důvěřovat a jejichž prostřednictvím se šířily mj. astrologické představy, a to i v prostředí městského obyvatelstva.

Literatura: Bolom–Kotari 2015, s. 195–225; Kroupa 2006.
BCBT 30490
(VP)

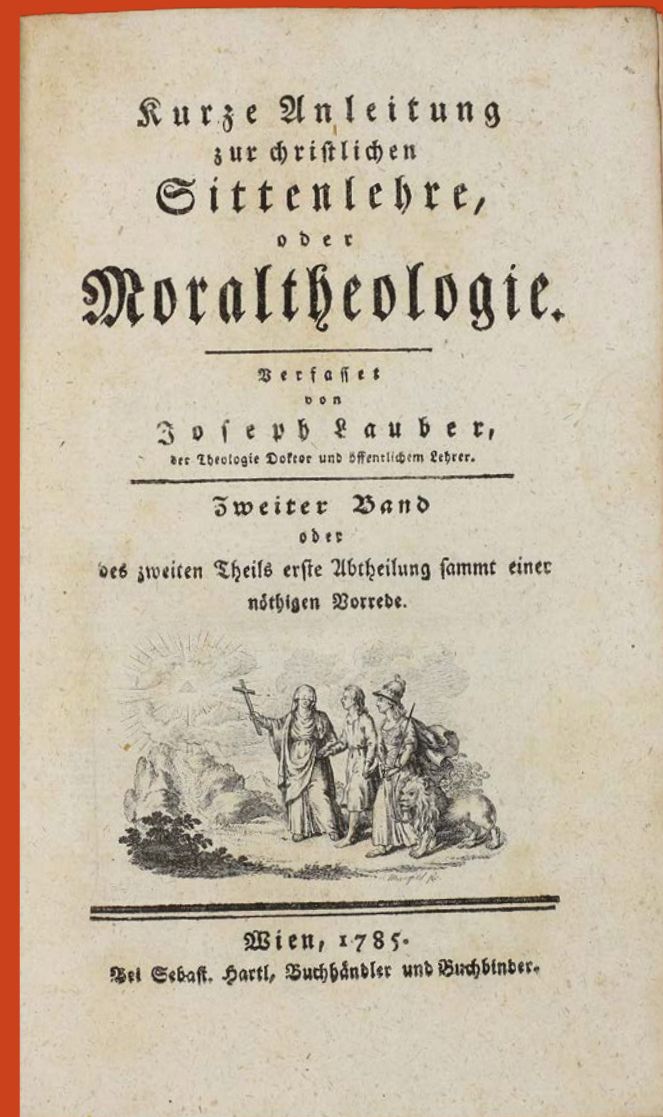
A.19 Krátký návod ke křesťanské mravouce neboli morální teologie. Druhý díl

Kurzgefaßte Anleitung zur christlichen Sittenlehre oder Moraltheologie. Zweiter Band

Josef Lauber
Víděň: Sebastian Hartl, 1785
8°; XXIV, [2], 383 s.
Knihovna benediktinů v Rajhradě, sign. R – F. I. d. 2

Rozsáhlou příručku morální teologie Josef Lauber sice vydal v rodné Vídni, avšak sepsal ji na Moravě, kde v letech 1775–1792 žil a působil. Olomoucký profesor pastorální a krátce i morální teologie byl bezesporu jedním z nej-svéráznějších učenců na tehdejší Moravě. Autor *Přísného zpovědníka* (*Der strenge Beichtvater*) bývá počítán k pozdním jansenistům, v jeho tvorbě se ovšem více než u jiných vlivy tohoto rigoristického hnutí stýkají a potýkají s vlivy osvícenskými. Svým pětisvazkovým přehledem mravouky zamýšlel Lauber oslovit širší čtenářskou obec, a proto dal na rozdíl od tradičně latinsky píšících kolegů Schanzy a Poláška neobvyklou přednost živé němčině. Ve druhém dílu olomoucký moralista vášnivě brojí proti „stohlavému hadu“, totiž pověře. Předmětem jeho kritiky, která se vymezuje jednak proti „barokní“ religiozitě, jednak proti radikálnějšímu dobovému odmítání všech vnějších projevů zbožnosti, se stávají na prvním místě nejruznější devocionálie. Nezavrhuje přitom pouze zvyky a představy problematické z hlediska potridentské církve, nepříznivě se staví i ke škapulířům, odznakům bratrstev či hromničním svícím. Značný prostor věnuje Josef Lauber také víře v existenci čarodějnic, kterou se snaží teologicky vyvrátit.

Literatura: Hersche 1977; Pěček 2021, s. 63–89.
VD18 80384536-001
(VP)

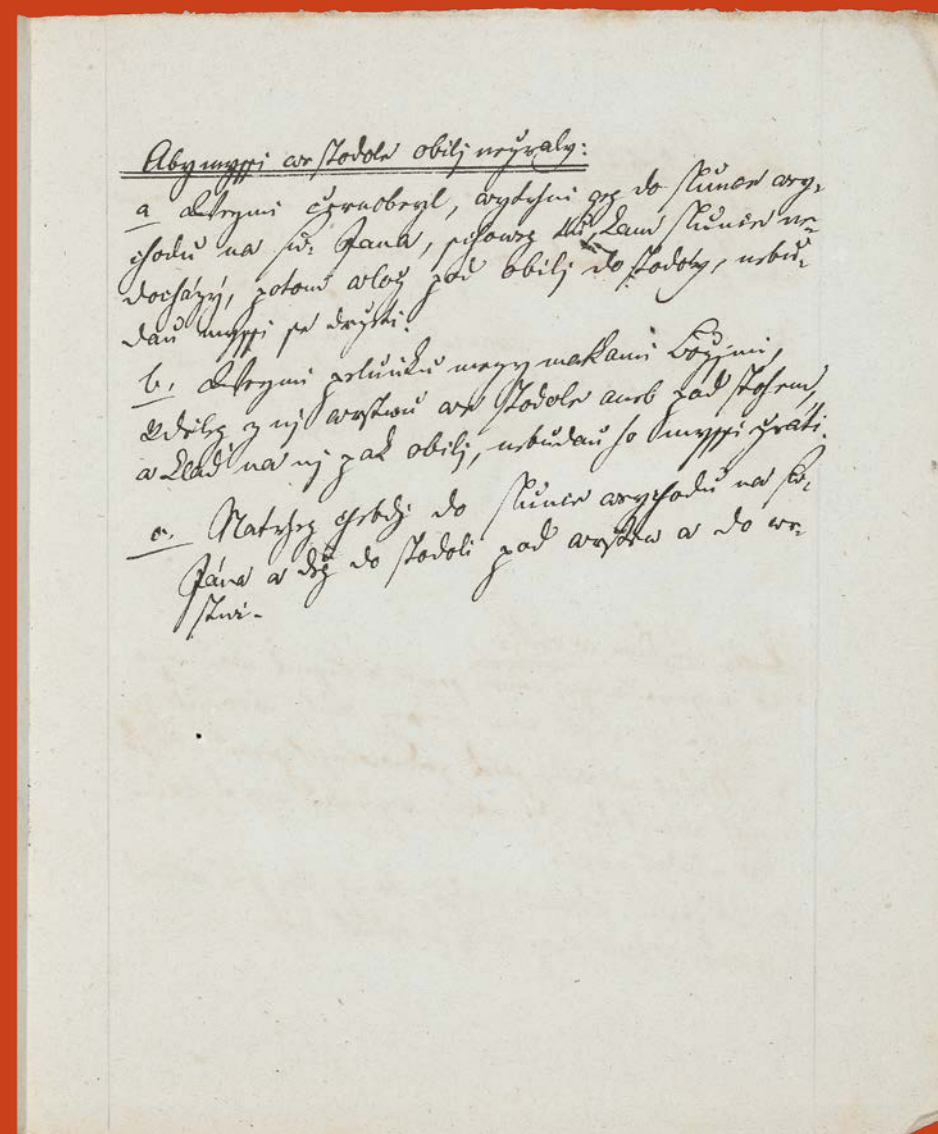
B.1 O roli vorné

O roli vorné

Rukopis, česky, [mezi 1831 a 1839?]
16 nečíslovaných listů (22,5 × 18,5 cm)
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. RKP-1473.095

Poměrně populární byly dříve nejrůznější domácí rukopisné příručky, které měly zpravidla univerzální využití. Příručky obsahovaly rady do hospodářství (zvýšení produktivity zvířat, úrody), do domácnosti (odstranění skvrn), ale byly i zdravotního rázu (zastavení krvácení). Mnohdy obsahovaly i rady k zajištění ochrany nebo prosperity, které často využívaly prvky lidové zbožnosti spojené s magickými praktikami. Návod na obrázku „Aby myši ve stodole obilí nežraly“ kombinuje užití konkrétní byliny (černobýl, pelyněk), která měla být vytržena jen v předem stanovený čas („do slunce východu na sv. Jana“) a vložena do stodoly pod obilí. Konkrétní načasování ve spojení s církevními svátky mělo zajistit ochranu úrody. Křesťanská symbolika se promítala také do používání svěcenin nebo moci svatých jmen. Například pro ochranu obilí na poli doporučovala tato příručka zarazit do pole lístečky se jmény evangelistů nebo kříže s magickými nápisy. Písař exempláře zmiňuje různé knižní předlohy, ze kterých čerpal (*Sedlská pranostika*, *Domovní přítel*, historické kalendáře) a odkazuje se i na domnělé autory konkrétních rad z Lipska nebo Dublinu.

Literatura: Grúzová 2022, s. 188–189.
(AG)

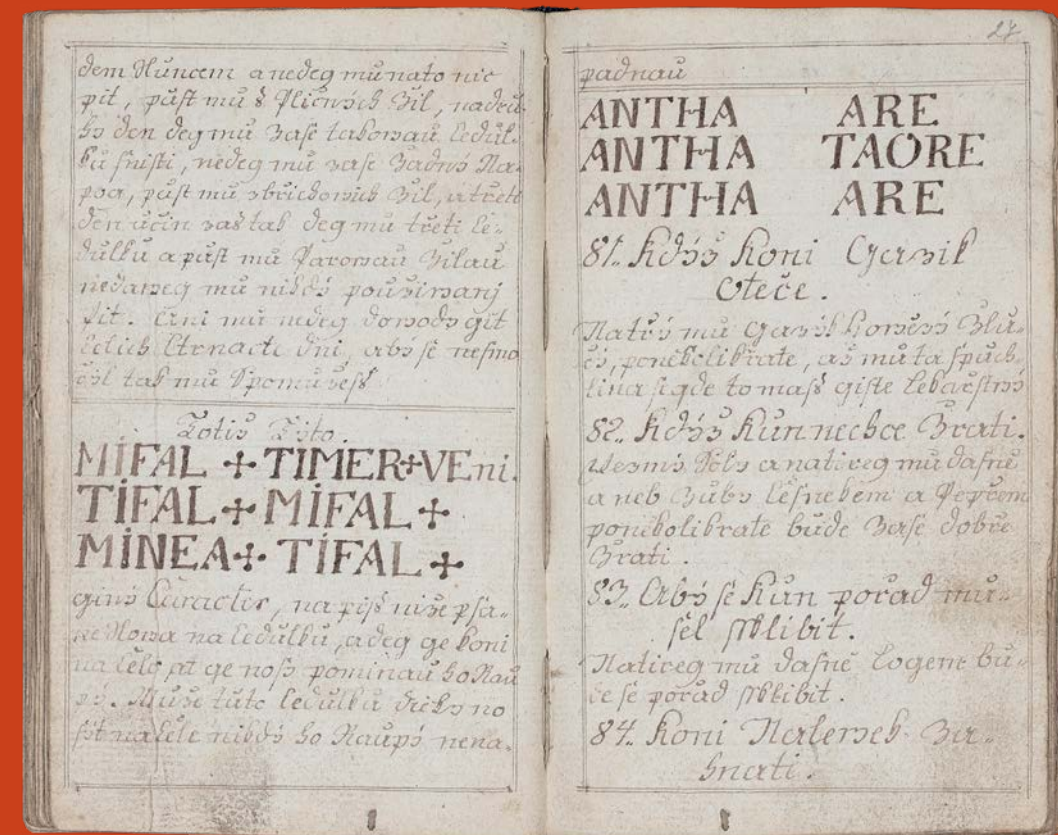
B.2 Herbář pro napravení všeho dobytka, jak koňského, tak hovězího, vepřového i skopového, husy, i slepice, kachny, i holuby, jak dále všecko vynajdeš světle a patrně

Herbař pro naprawenj wsseho dobytka gak konskeho, tak howězyho, wepřoweho y skopoweho, husy, y slepyce, kachny, y holuby, gak dale wssecko wynagdess swětla a patrně

Rukopis, česky, [mezi 1790 a 1800?]
69 listů (18 × 11 cm)
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. RKP-0495.705

Zdraví zvířat mělo pro obživu hospodářů stěžejní význam. Častým vybavením hospodářství tak byly zvěrolékařské příručky s návody, jak léčit koně, dobytek, drůbež nebo včely. Tento rukopisný herbář přináší množství rad, jak za pomoci léčivých bylin domácí zvířata vyléčit, a zároveň podpořit jejich užitek. Rozšířenou praxí těchto textů bylo zaklínání či zažehnavání nemocí, které stavělo na víře v magickou sílu vyřčených slov. Často se zažehnavaly viditelné projevy onemocnění jako např. bradavice. Slovní rituál umocňovaly předměty nabité zvláštní mocí, jako třeba hromový kámen nebo provaz oběšence, kterými se stíralo tělo zvířete. Na obrázku se nachází návod k léčbě parazitů na principu dotykové magie – uvedené magické formule se měly napsat na cedulku a nalepit ji koni na čelo. Své místo měly ve zvěrolékařských textech také pasáže k odčarování uhranutých zvířat, ale i způsoby, jak zjistit původce těchto škod, kterými měli být např. nepřijící soused či čarodějnice. Text je tak ukázkou kombinace racionálních postupů a magických praktik.

(AG)

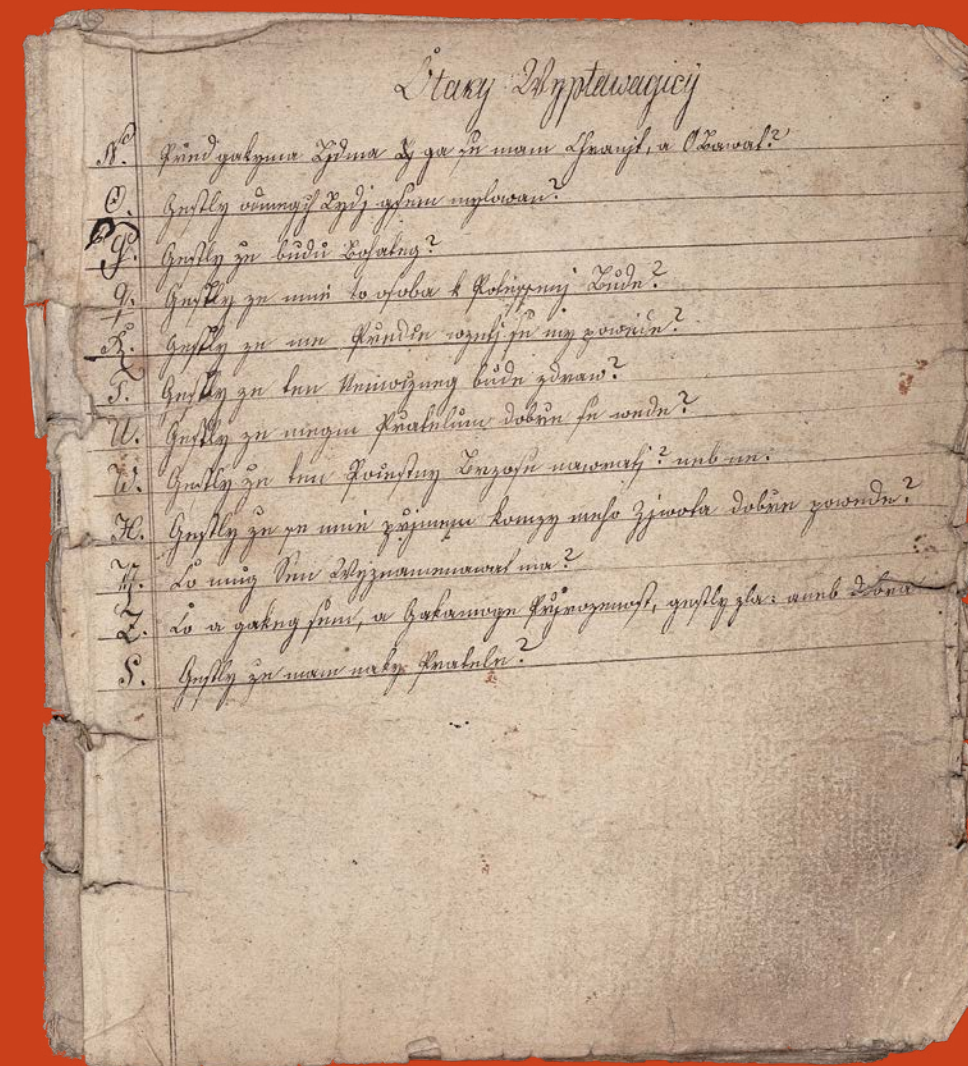

B.3 [Předpovídající knížka]

Rukopis, česky a německy, [mezi 1801 a 1850?]
17 nečíslovaných listů (20 × 18 cm)
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. RKP-1488.302

Lidé se od pradávna snažili zjistit budoucnost, ať se jednalo o směřování světa, předpověď počasí nebo události v osobním životě. Uvedený exemplář obsahuje systém otázek a odpovědí, který měl pomoci předpovědět věci budoucí. Dotazy, které se v něm nacházejí, směřují k mezilidským vztahům, osudům lidí, ale i k existenciálním a charakterovým otázkám. Text ukazuje také na možné propojení dvou osob na základě jejich jmen, např. u jména Terezie se uvádí: „Věř mi, že jen pravdu tobě, Ulrich propoví v té době“. V následujícím textu se objevuje přehled 24 mužských jmen s různými průpovídkami. Například u Josefa můžeme sledovat předpovědi z oblasti vztahů („On tebe fexiruje, a mluví o tobě nedovoleně“), budoucích plánů („Tohoto roku přijdeš do cizí země“) nebo rodinných konstelací („Oni jsou nemocní a čekají tvého navštívení“). Předpověď mohla být i negativního rázu („Nespokojeně budeš živ přes 30 let“). Text pravděpodobně pracoval s výběrem čísel podle nám neznámého klíče, neboť exemplář se zachoval pouze jako torzo, které neobsahuje začátek rukopisu.

(AG)

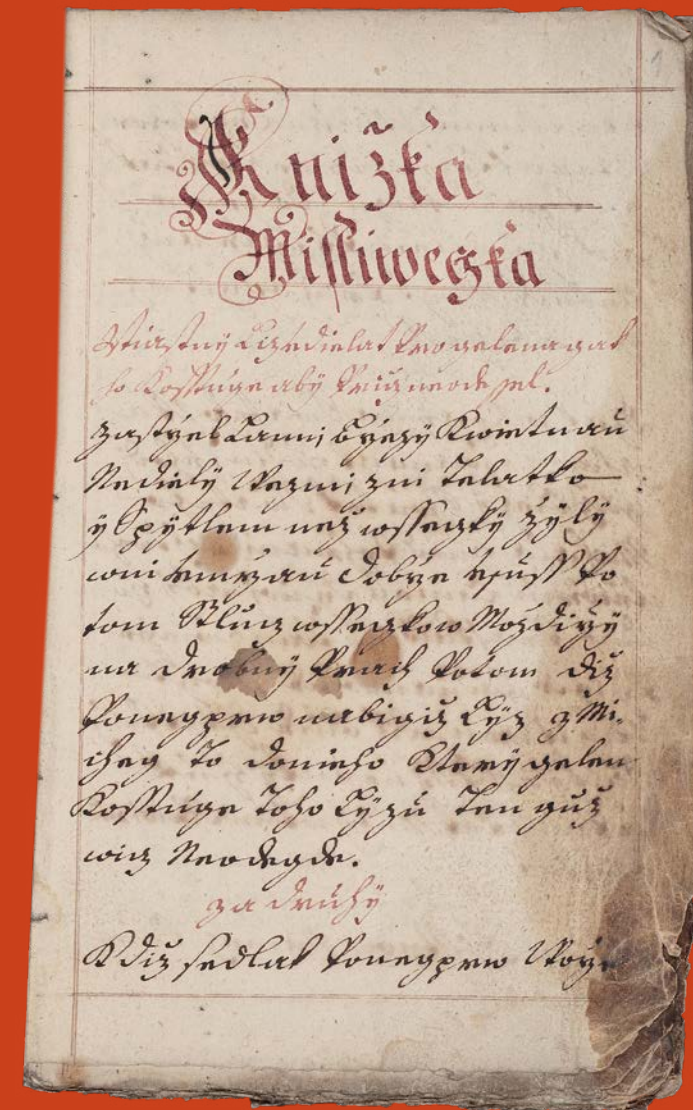
B.4 Knížka myslivecká

Knížka Misliweczka

Rukopis, česky, [mezi 1791 a 1810?]
30 nečíslovaných listů (17 × 10 cm)
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. RKP-1488.305

Znalost magických praktik a vlastnictví kouzelných knih byly ve venkovském prostředí spojovány především s některými profesemi. Často šlo o lidi, kteří žili na osamoceném místě v kontaktu s přírodou, jako byli pasýři, mlynáři nebo myslivci. Myslivecké zaklínací knížky se zaměřovaly hlavně na zajištění zásahu při střelbě z pušky. Uvedený exemplář obsahuje řadu magických praktik, a to včetně černé magie. Úkony cílí na poškození konkurenta v lovu (*Ručníci* [tj. zbraň] *zkazit*), v lásce (*Aby se zamilovaní rozvedli*) i ve zdraví (*Slepého udělat*, *Chromého udělat*). Pro tyto záměry text hojně využívá čarovnou moc předmětů spojených se smrtí (provaz oběšence, lebka umrlce) nebo nečistých věcí (části zvířecích těl či vnitřnosti). Knížka se dovolává moci svatých míst, např. kostela či křížové cesty, která měla sloužit k magickému nabití předmětu: „dej to [papírek se jménem člověka, kterému se má škodit] pod práh kostelních dveří“. Obsahuje také návody proti očarování dobytka a k jeho léčbě, zařikání proti ohni, ale i praktické rady k výrobě a skladování piva.

(AG)

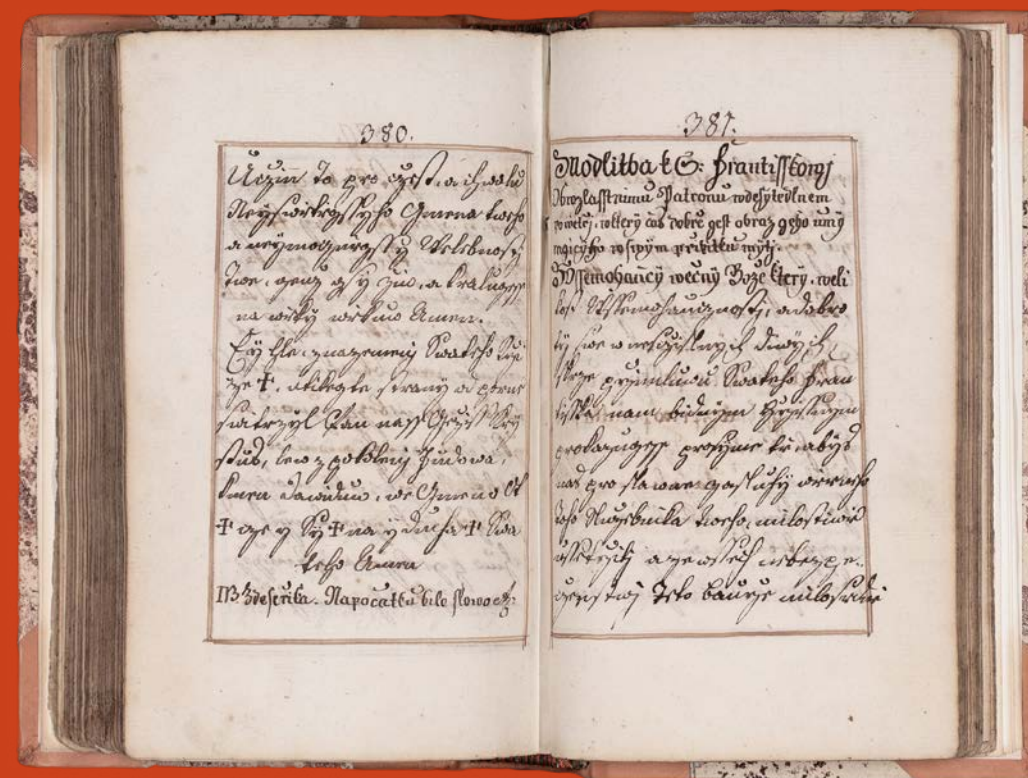

B.6 Modlitby katolické jednomu každému věrnému křesťanu jakéhokoliv stavu, neb povolání k užívání prospěšné, v kterýchžto rozličné, vroucné, a horlivé modlitby každého času, a v všeliké potřebě sloužící se obsahují. Z mnohých, a rozličných pobožných kněch vybrané

Modlitby Katolické Gednomu každemu wěrnemu Kržestianu Gakehokoliw Stawu, neb Powolanj k vžiwanj prospessne w kterychžto Rozlične, wracune, a horliwé Modlitby každeho času, a w wsselike potřebě slaužicy se obsahugi. Z mnohych, a rozličnych pobožych Kněch wybrane

Rukopis, česky, 1786
477 stran (18,5 × 11,5 cm)
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. RKP-0553.984

Modlitební knihy sloužily k domácím pobožnostem během dne i v průběhu mše svaté. Často obsahovaly také praktické modlitby při nepřízní počasí. Modlitby za déšť nebo naopak za vyjasnění při průtrži mračen odrážejí důležitost zachování rovnováhy, která měla zásadní vliv na budoucí úrodu. Uvedený exemplář obsahuje několik modliteb při bouřce, krupobití, hromobití a blýskání. Vedle sv. Trojice se modlitby obrací i ke sv. Františku Xaverskému, patronu proti povětrí. Modlitba využívala také moci jeho obrazu, který se měl postavit proti místu, odkud bouřka přicházela. Obraz tohoto umírajícího světce byl oblíbeným amuletem k ochraně příbytku. Víra v magickou sílu symbolů, např. obrazů svatých, byla mezi lidmi široce rozšířená, a proto ji katolická církev tolerovala. Na rozdíl od zaklínání nekomunikovaly modlitební texty zpravidla přímo se zlými duchy, kteří měli bouři způsobovat, ale snažily se ji přemoci prosebnou modlitbou: „Pane [...] abys nebezpečnou bouřku rozraziti a vniveč obrátiti ráčil, aby moci nešlechetných povětrných duchův překažena jsoucí nám uškoditi nemohla“.

B.7 Verbář na rozličné masti a léky

Werbař na Rozliczne Masti a Lcky

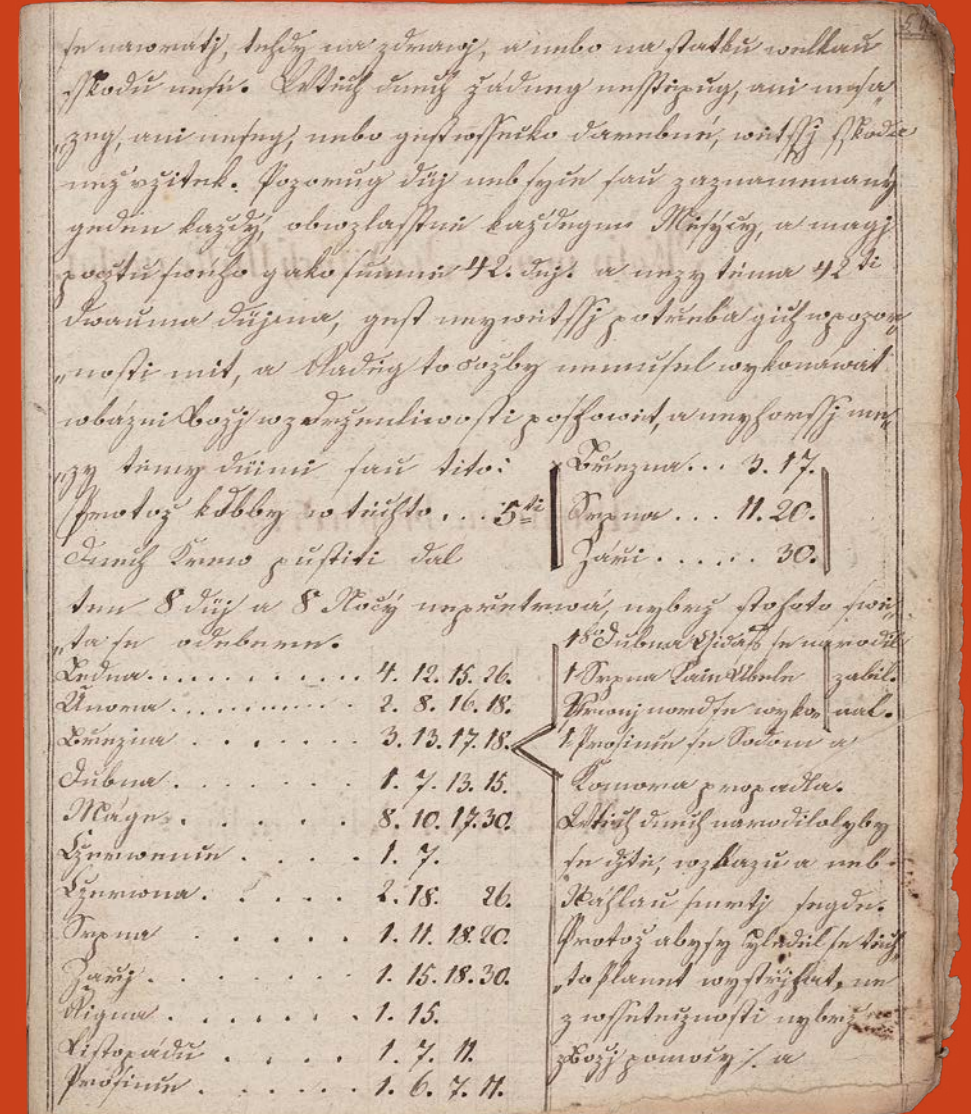
Rukopis, česky, [mezi 1801 a 1825?]

76 stran (20 × 17,5 cm)

Moravská zemská knihovna v Brně, sign. RKP-0838.458

Verbář na rozličné masti a léky představoval domácí příručku s různými radami, které mohli lidé využít při hospodaření, léčení nebo vaření. Každodenní život byl v průběhu roku plný nejistot, a protože lidé nemohli ovlivnit chod budoucích věcí, snažili se alespoň vyhnout neštěstí. V lidovém povědomí byla hojně rozšířená představa dní vhodných a nevhodných k provádění různých aktivit. V rukopisech se objevují pranostiky, které předpovídají charakteristiku počasí v průběhu roku, na což mělo mít vliv i postavení planet. Verbář na obrázku shrnuje nešťastné dny, ve kterých se měl člověk vyvarovat některých činností, jako bylo setí obilí, pořádání svatby, rození dětí nebo pouštění žilou. Nevhodné dny se mnohdy pojily s významnými biblickými událostmi, které s sebou nesly negativní symboliku: 1. dubna (narodil se Jidáš), 1. srpna (Kain zabil Ábela), 1. prosince (propadla se Sodoma a Gomora). Text v závěru připojuje poznámku, že rady pochází z Písma a z Božího vnuknutí.

(AG)

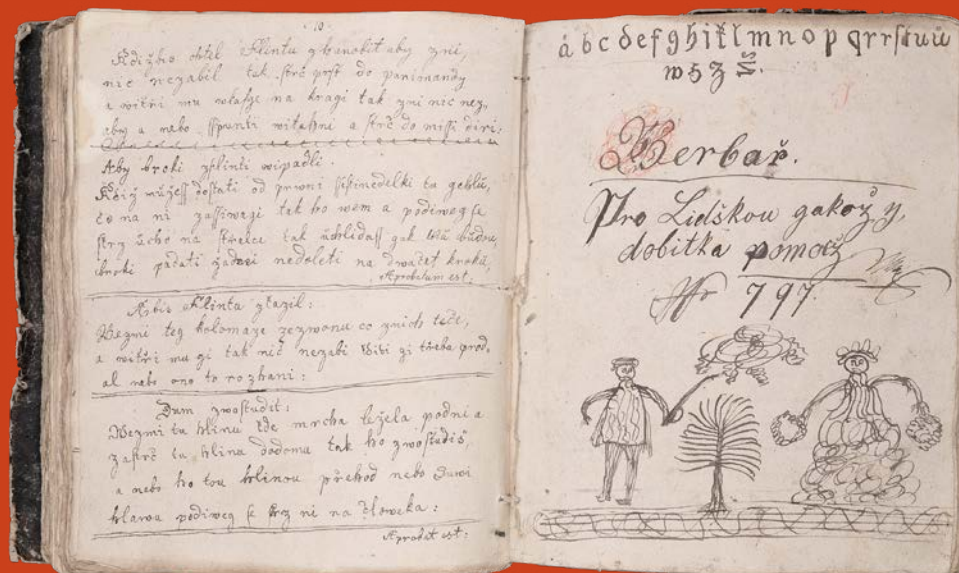
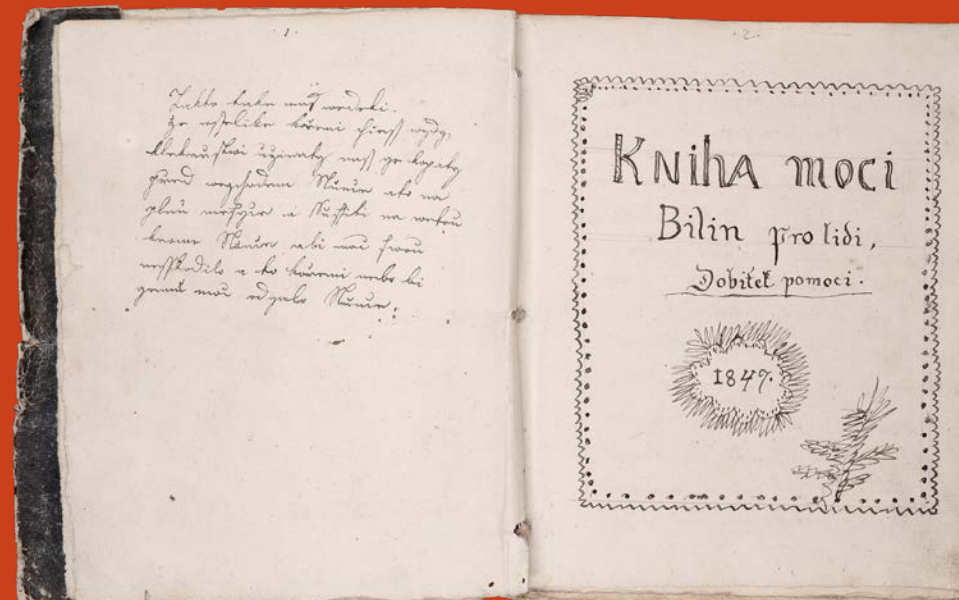
B.8 Kniha moci bylin pro lidi, dobytek pomoci

Kniha moci Bilin pro lidi, Dobitek pomoci

Rukopis, česky a německy, [mezi 1797 a 1847?]
407 stran (25 × 21 cm)
Moravské zemské muzeum, sbírka rukopisů, inv. č. ST 1708

Velké popularitě se na venkově těšily nejrůznější rukopisné domácí rady, které měly často všestranné využití. Lidé si texty průběžně opisovali z různých předloh nebo zapisovali ústně tradovaná doporučení. *Kniha moci bylin* na obrázku tvořila jeden oddíl takové knihy, který se věnoval léčivým účinkům bylin u lidí i dobytka. Po něm v příručce následovaly tři další obsahově odlišné části. Vedle léčebných postupů nabízí kniha také praktiky ochranné a milostné magie, např. *Jak přelouditi ženskou* nebo *Aby tě někdo nezastřelil*, jejichž součástí bylo zaklínání pomocí magických formulí. Síla slova mohla působit i v psané formě na lístečku, který měl chránit dům před požárem, nebo uzdravit člověka, jež ho spolkl. V textu se objevují také kuriózní recepty, např. proti pihovaté tváři nebo k rozpoznání panenství. Dílo vzniklé perem více autorů je tak směsí racionálních postupů a magických úkonů. Pasáže o léčebných účincích rostlin vycházejí nejspíš z oblíbených tištěných herbářů P. A. Mattioliho nebo J. Černého.

Literatura: Večerková 2014, s. 12–13, 33.
(AG)

B.9 [Zaklínací kniha]

Rukopis, česky, [mezi 1790 a 1810?]
64 nečíslovaných stran (14 × 10 cm)
Moravské zemské muzeum, sbírka rukopisů, inv. č. ST 23

Magické myšlení našich předků vycházelo z víry v symboliku určitých úkonů a předmětů. Zaklínací texty často obsahovaly různé magické obrazce, tzv. pečete, které sloužily k navázání kontaktu s nadpřirozenými silami, a zároveň chránily svého nositele. V knihách se setkáváme s univerzálními ochrannými symboly, např. pentagramem či Davidovou hvězdou, ale i se symboly s konkrétní působností, které měly chránit třeba před kulkou, nepřáteli nebo pomluvou. Pečetě na obrázku měly chránit před zraněním. Fungovaly na principu dotykové magie, přičemž člověk je měl nosit nejlépe na holém těle. Dotyčná osoba měla být také chráněna díky magické síle obsažené ve vepsaných slovech: „*Když tato slova svatá máš při sobě, tehdy nemůže raniti ani posekati žádný tebe*“. Ochrana se však měla vztahovat nejen na člověka, který u sebe pečeť nebo zaklínací knihu nosil, ale i na celé stavení, v němž byla knížka uložena. Lidé proto měli tyto texty ve veliké úctě a v rodině si je často předávali z generace na generaci.

Literatura: Večerková 2014, s. 13, 30.
(AG)

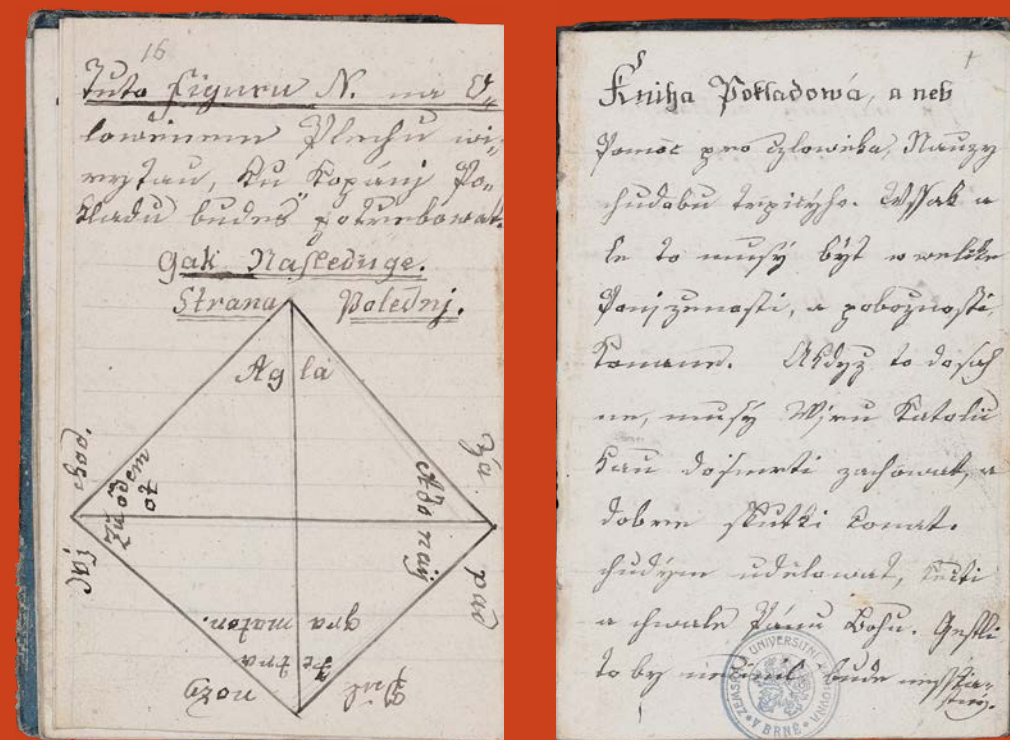
B.10 Kniha pokladová, aneb pomoc pro člověka nouzi, chudobu trpícího

Kniha Pokladová, a neb Pomoc pro
čłowěka, Nauzy chudobu trpícího

Jakub Adamec (Břestek u Uherského Hradiště)
Rukopis, česky, [1842]
46 stran (18 × 11 cm)
Moravská zemská knihovna v Brně, sign. RKP-0048.030

Specifickým typem zaklínacích textů byly pokladové knihy, se kterými lidé hledali poklady ukryté v zemi. Šířily se hlavně rukopisně, a proto se obsahově velmi lišily. Uvedený exemplář je příkladem ideálního schématu textu s jednotlivými fázemi hledání pokladu od příprav přes hledání a dobývání až k jeho vyzvednutí a uzavření místa. Poklad bylo možné hledat pomocí různých magických předmětů, jako byly pečeti, zrcadla, pruty či virgule. Na obrázku se nachází vyobrazení tzv. figury – destičky se svatými jmény, která se měla vyrýt na olovený plech. Figura měla být položena na pokladu 5 dní, aby od něj odešli zlí duchové. Při dobývání pokladu měl hledač spolknout speciální cedulku s textem a obrazci vyrytou např. do marcipánu, která ho měla dalších 24 hodin chránit při setkání s duchy. Po trojím udeření prutem a proslovení patřičných formulí se měl poklad otevřít a hledač si ho mohl vyzvednout. Text uvedené pokladové knížky odkazuje k významnému alchymistovi Paracelsovi a legitimizuje se papežským schválením.

Literatura: Grúzová 2023, s. 92–102.
(AG)

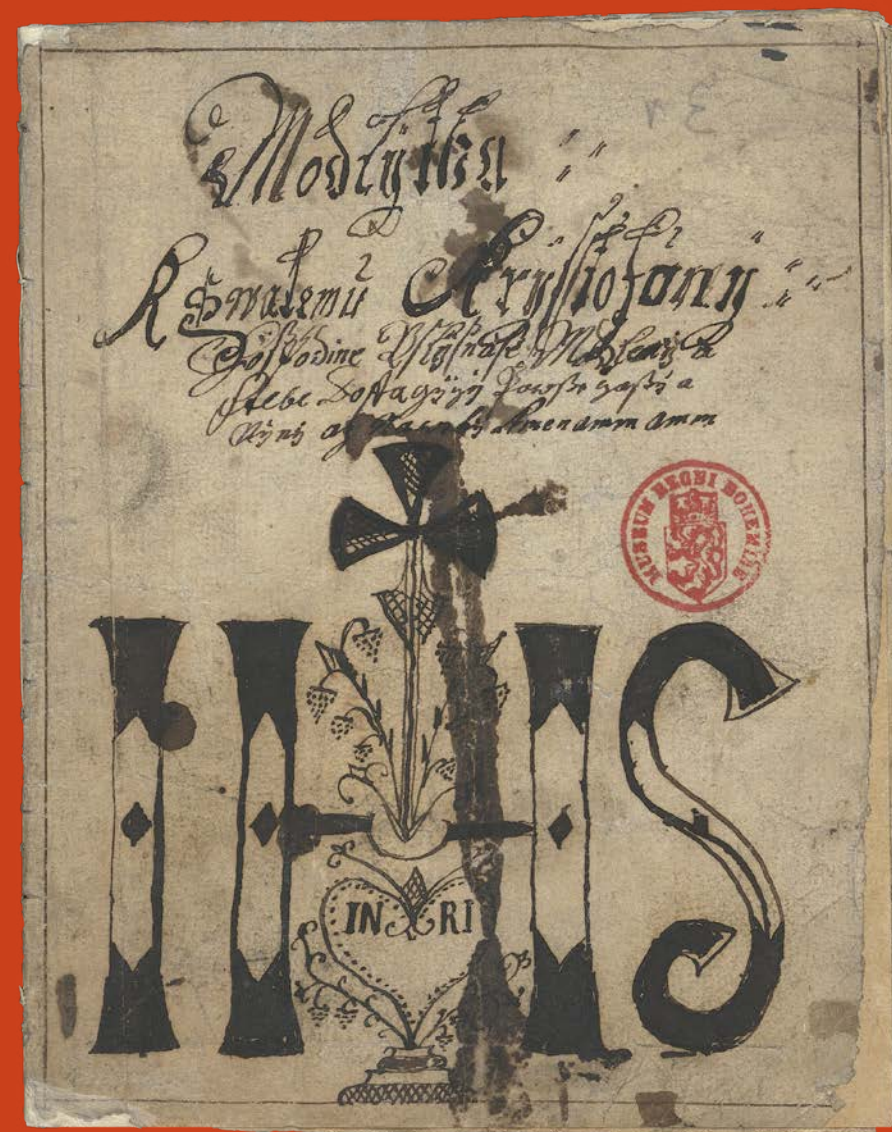
B.11 Modlitba k svatému Kryštofovi

Modlytba k swatemu Krysstofowy

Rukopis, česky, [mezi 1780 a 1820?]
20 nečíslovaných listů (21 × 17 cm)
Knihovna Národního muzea, sbírka rukopisů, sign. V. E. 106

Pokladové knihy, tj. knihy sloužící jako návod k hledání ukrytých pokladů, se svým obsahem pohybovaly za hranicí církevně tolerované zbožnosti. Vědomí nežádoucího textu se projevovalo i v zastírání jejich obsahu v titulu knihy. Řada pokladových textů tak záměrně působila dojmem modlitební knížky, která se obrací k určitému světci, např. sv. Kryštofovi, patronu chudých a hledajících, podle něj se tyto knížky lidově označovaly jako „kryštofky“. Sv. Kryštof je v textu uvedeného rukopisu prostředníkem, který měl donutit ducha jednat v hledačově zájmu a přimlouvat se u Boha za úspěšnost celého konání. Text hojně využívá prvků z katolické praxe, zejména v užívání svěcenin jako křídý, svíčky, vody či kříže. Přímůva světce měla být umocněna jeho svatým obrázkem, případně relikvií. Texty využívaly klasických katolických modliteb, jako byly Otčenáš, Zdrávas nebo Credo, a biblických pasáží, zejména evangelií. Text rukopisu však zároveň instruoval k hledání pokladu s pomocí virgule, podával návod k přípravě magických předmětů a evokoval duchy magickými formulemi. Rukopis získal pro Národní muzeum jeho tehdejší knihovník Čeněk Zíbrt z Velehradu.

Literatura: Grúzová 2023, s. 92–102; Kozák 2003, s. 464–472; Zíbrt 1922, s. 101–116.
(AG)

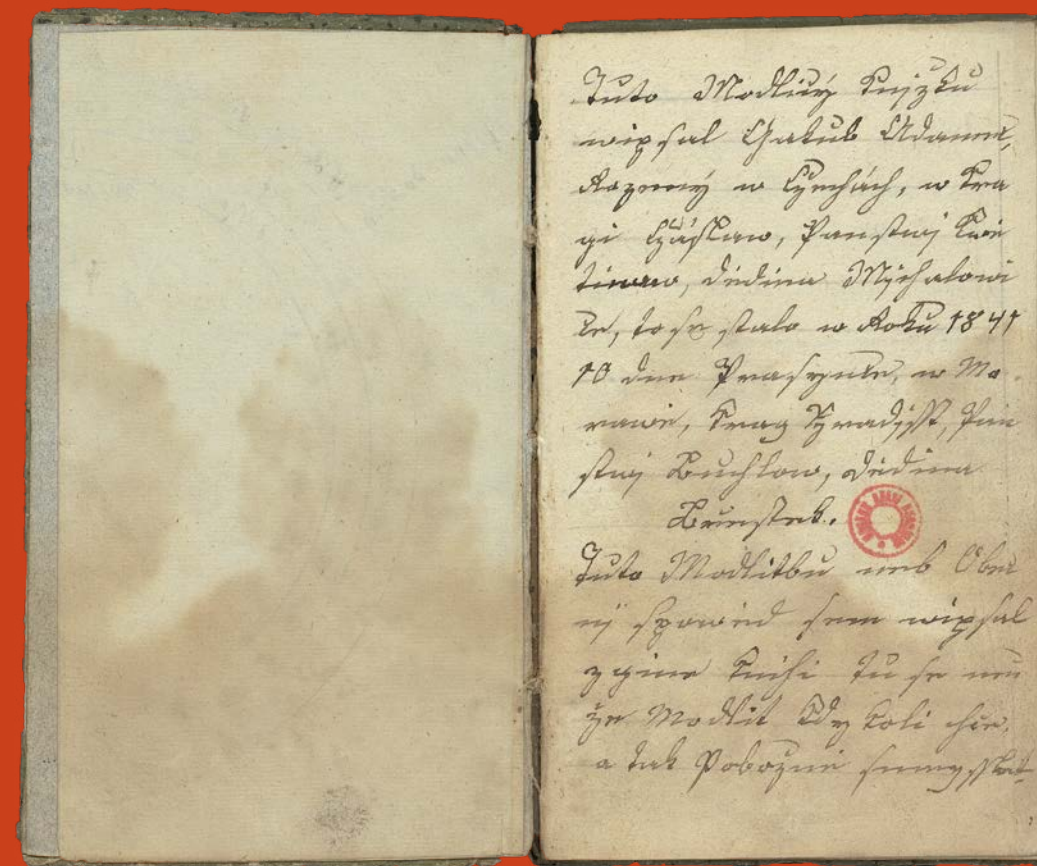

B.12 Modlitby k sv. Gabrielu

Jakub Adamec (Břestek u Uherského Hradiště)
Rukopis, česky, 1841
[2 l.], 56 stran (10,5 × 17,5 cm)
Knihovna Národního muzea, sbírka rukopisů, sign. IV H 68

Psaním rukopisných knížek si na venkově přivydělávali různí lidé. Jednalo se o učitele, kostelníky, ale také o běžné domkaře nebo výměnkáře. Jedním z nich byl i Jakub Adamec, výměnkář, který se opisování rukopisů věnoval pravděpodobně mezi lety 1830–1856. Znamé jsou zejména jeho opisy pokladových knížek (viz také exemplář B.10). Za autora přepisu se Jakub Adamec uvádí ve dvou rukopisech z let 1841 a 1842, u dalších čtyř je mu autorství připsáno. O dosahu jeho textů svědčí rukopisné poznámky majitelů dalších jemu připisovaných knih, které jsou lokalizovány do okolí Břestku, Polešovic a Milokošti. Adamcovy texty jsou různorodé obsahem i zaměřením – obrací se k různým prostředníkům (sv. Kryštof, sv. Gabriel, sv. Korona, zemští duchové) a k hledání pokladu využívají různých prostředků. Z hlediska počtu dochovaných pokladových rukopisů v paměťových institucích zachovaných na našem území je Jakub Adamec významnou postavou „pokladové produkce“ nejen na Moravě.

Literatura: Grúzová 2023, s. 92–102; Zibrť 1922, s. 117–127; Kozák 2003, s. 472–476.
(AG)

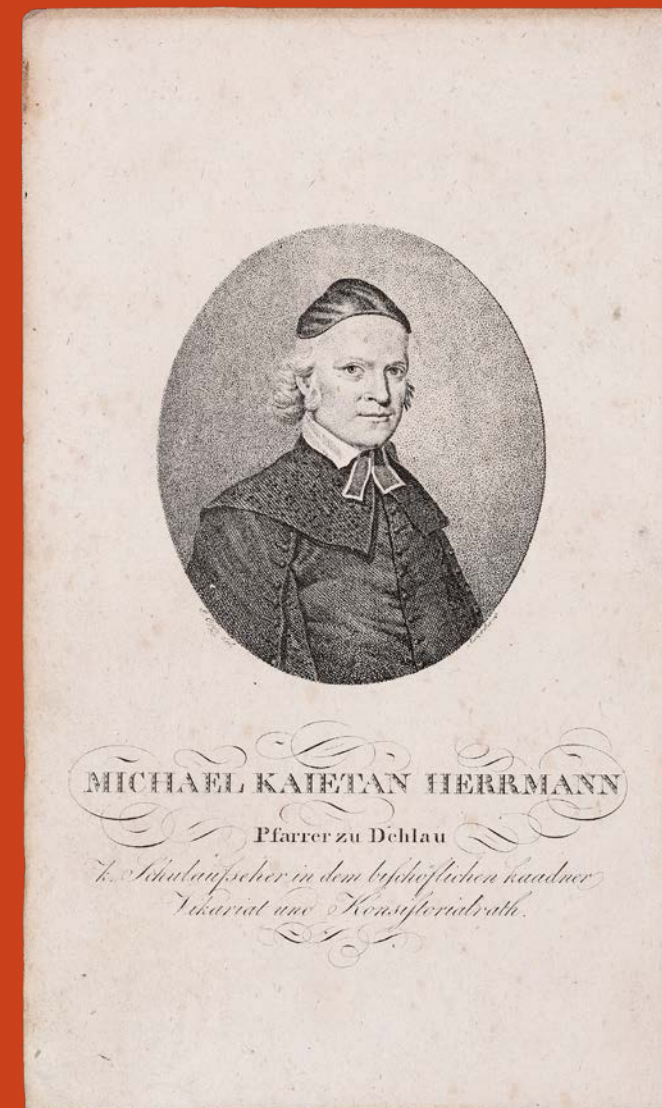

C.1 Michael Kajetan Herrmann (1756–1829)

Frontispis z knihy *Kurze Volkspredigten auf alle Sonn- und Festtage. Erster Theil (Krátká lidová kázání na všechny neděle a svátky. První díl)*
 Praha: Caspar Widtmann, 1809
 Moravská zemská knihovna v Brně, sign. UB-0000.173,1

Michael Kajetan Herrmann (1756–1829) je dnes zcela zapomenutou českoněmeckou osobností, na přelomu 18. a 19. století se však jednalo o nesmírně populárního autora tištěných kázání a jiné náboženské vzdělávací literatury. Většinu života strávil někdejší dominikán a absolvent generálního semináře v duchovní správě litoměřické diecéze, jeho německy psané spisy ale vycházely v Praze, Pešti i Mohuči. V roce 1809 Herrmann, hlásící se k programu lidové osvěty, vydal spis *Gespräche zur Minderung des Aberglaubens und der gewöhnlichsten Volksirrhümer (Rozhovory pro umenšení pověry a nejobvyklejších lidových omylů)*. V něm kladl důraz na střední cestu „rozumné víry“, kterou odlišoval od lehkověrnosti i od volnomyšlenkářství. Horlivý kněz Theophil v knize objasňuje dvěma „rozumným“ farníkům různé druhy pověrečných představ a jednání a hledá pro ně přirozená vysvětlení. Kromě obvyklého věštění, hledání pokladů, zaříkávání či víry v předtuchy se vypořádává např. i s prvky germánské mytologie. Rozhovory jsou tak zajímavým protikladem pozdějšího českého díla Jana Javornického.

Literatura: Slapnička 1938, s. 9–12; Herrmann, Michael Cajetan 1862, s. 388–389. (VP)

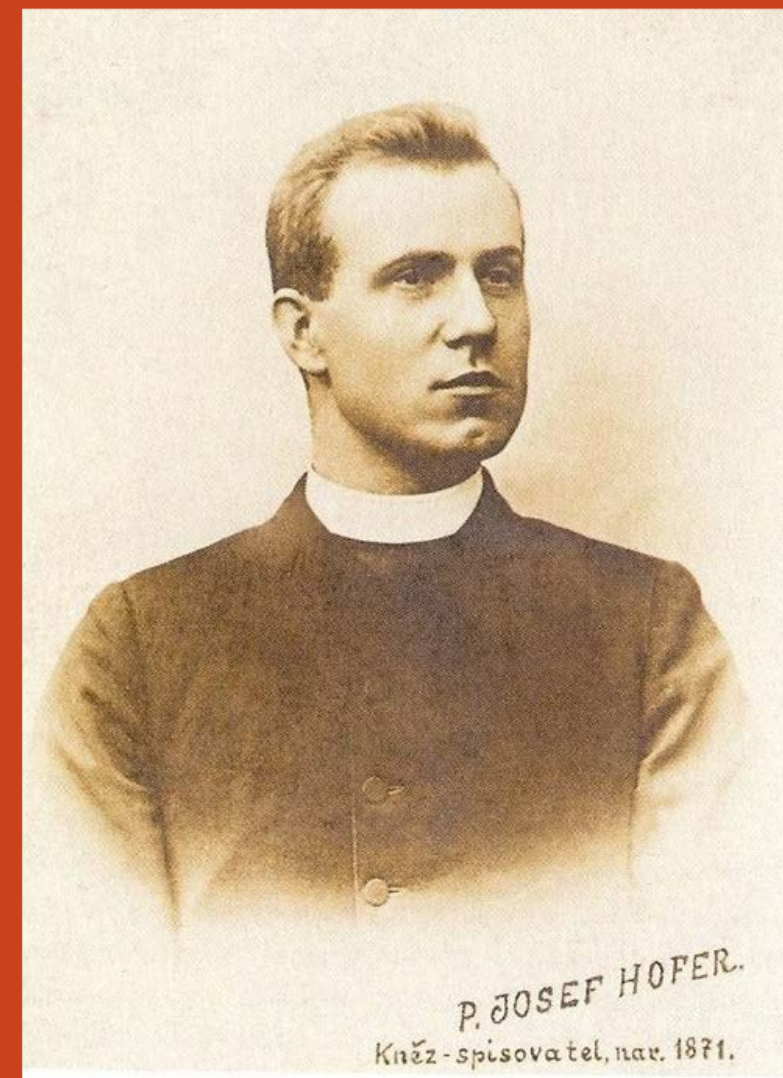

C.2 Josef Hofer (1871–1947)

Fotografie, [začátek 20. století]
Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, sbírka fotografií, inv. č. Qd 9219

Život na venkově často ovlivňovaly autority spjaté s místní komunitou, zejména učitelé a faráři. Josef Hofer byl farářem římskokatolické církve, který mezi lety 1910–1920 působil ve Starém Hrozenkově na Moravských Kopanicích. Region i jeho obyvatelé si velmi oblíbil. Prostřednictvím své literární činnosti popisoval každodenní život tamních obyvatel, upozorňoval na bídu tohoto izolovaného kraje a ze své pozice duchovního poukazoval i na nežádoucí zvyklosti Kopaničářů. Negativně se stavěl zejména proti bohyním, které podle jeho mínění pouze zneužívaly lidské hlouposti a pověřivosti. Jeho zájem o lidovou kulturu vedl i k dokumentaci některých magických praktik. V Hoferově pozůstalosti se tak dochoval strojopis zaklínacího textu tzv. pokladové knížky napsané v kopaničářském nářečí (*Venušní knížka*, 1740, Dolní Lhota u Luhačovic). Tento strojopis, pocházející z roku 1943, je příkladem komplikovaných osudů mnoha zaklínacích rukopisů, o kterých sice víme, že existovaly, ale dnes jsou již zničené nebo je nelze dohledat. Díky Hoferově vlastivědné činnosti se však můžeme s obsahem knížky seznámit alespoň zprostředkovaně.

(AG)

C.3 Muž u bohyně na Moravských Kopanicích

Eduard Dvořák

Dokumentační sbírky a fondy Etnologického ústavu AV ČR, pracoviště Brno,
sign. R4/Hofer 1

V povědomí venkovské komunity žili lidé, kterým byla přisuzovaná magická moc. Svoje schopnosti mohli získat různě. Zatímco někteří je měli získat tzv. od Boha a často je dědili v rodině (léčitelé, bylinkářky, zaklínači, bohyně), jiní byli spojováni se znalostmi magických praktik na základě etnika (Romové) nebo profese (myslivci, mlynáři, kováři, pastevci). Tito lidé žili často stranou od ostatních v úzkém kontaktu s přírodou, dokázali vykládat různá znamení a využívali moudrosti předků. Věřilo se, že díky svým schopnostem dokážou zajistit ochranu, plodnost, vrátit zdraví nebo ovlivnit mezilidské vztahy, přičemž měli působit především prospěšně. Na řadu takto nadaných lidí však bylo nahlíženo negativně z obavy, že pokud někdo umí čáry zahnat, dokáže je také vyvolat a využít ve svůj prospěch. K nejobávanějším patřili čarodějnice a čarodějové, kteří měli své schopnosti získat díky paktu s ďáblem. S obavami byly vnímané i bohyně na Moravských Kopanicích – především však lidmi z vnějšku, místními byly zpravidla respektované jako znalkyně tajemství, která zůstávala ostatním lidem skrytá.

(AG)

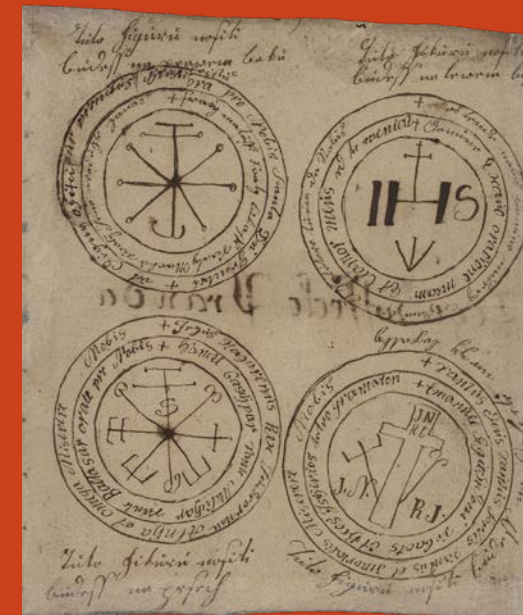
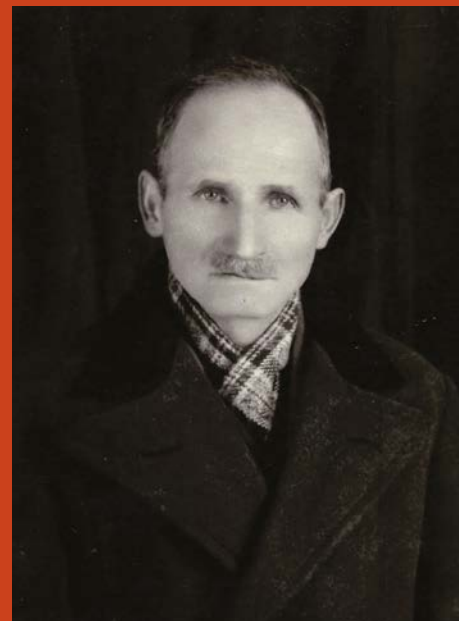

C.4 Ignác Tabarka (1883–1973) a jeho sbírka pověřených tisků

Fotografie, [40. léta 20. století]
Ze sbírky rodiny Tabarkových

Rolník Ignác Tabarka (1883–1973) z Rymic u Holešova proslul především jako amatérský archeolog a československý legionář, který se za 1. světové války účastnil sibiřské anabáze. Kromě toho byl však také významným sběratelem archeologických nálezů, poutních medailí a kramářských tisků. Speciální pozornost věnoval tiskům a rukopisům, které dokládaly nejruznější projevy lidové víry spojené s magií a pověrami. Jeho sbírka, kterou vytvářel několik desetiletí, obsahovala mimo jiné desítky škapulířů, polykací obrázky, několik délek Ježíše Krista a jednu délku Panny Marie, morovou stuhu, různá domovní požehnání, více než dvě stě různorodých pověřených modlitebních tisků, knihu *Oběť před Bohem* a dvě zaklínací rukopisné knížky. Sbíрку pověřených tisků a rukopisů od Ignáce Tabarky zakoupilo v roce 1960 Národopisné oddělení Národního muzea v Praze, ve kterém se tento soubor zachoval vcelku do dnešní doby, a umožňuje tak široký výzkum nejruznějších projevů lidové víry. Kromě fotografie sběratele se na obrázku nachází také část zaklínacího rukopisu z Tabarkovy sbírky s ochrannými magickými pečeti.

(MD)

SOUPIS PRAMENŮ A LITERATURY

PRAMENY

Etnologický ústav AV ČR – pracoviště Brno

- Dokumentační sbírky a fondy EÚ AV ČR, sign. R4/Hofer 1, *Muž u bohyně na Moravských Kopanicích*.
- Dokumentační sbírky a fondy Etnologického ústavu AV ČR, pracoviště Brno, sign. R4/Hofer 1, *Čím a jak léčili jezuité*.

Jagellonska biblioteka Kraków

- Sběrka rukopisů, sign. BJ 3039, *Knižka aneb Spis O Pokladech a Klenotach w zemi skrytych Obzwlasnie Nalezena w Trúhliczy Pana Petra Nowaka Matematika y Astronoma Letha Paně 1588. Nini pak w nowě przępizana Letha Paně 1757*.

Jihomoravské muzeum ve Znojmě

- Sběrka kramářských tisků, inv. č. BiKrp 124, *Wahrhafte Länge unsers Herrn Jesu Christi, [...]*.
- Sběrka kramářských tisků, inv. č. BiKrp 123, *Wahrhafte Länge unser lieben Frau der übergebenedeiten Himmelskönigin Maria [...]*.

Moravská zemská knihovna v Brně

- sign. RKP-0048.030, *Kniha Pokladová, a neb Pomoc pro cžlowěka, Nauzy chudobu trpicýho [...]* (Jakub Adamec, Břestek u Uherského Hradiště, 1842).
- sign. RKP-0495.705, *Herbář pro napravení všeho dobytka [...]*.
- sign. RKP-0553.984, *Modlitby katolické jednomu každému věrnému křestanu [...]*.
- sign. RKP-0777.364, *[Český magický rukopis]*.
- sign. RKP-0838.458, *Verbář na rozličné masti a léky*.
- sign. RKP-1375.690, *[Ranhojičská rukopisná kniha]*.
- sign. RKP-1473.095, *O roli vorné*.
- sign. RKP-1488.302, *[Předpovídající knížka]*.

- sign. RKP-1488.305, *Knížka myslivecká*.
- sign. STS-0377.577, *Obět před Bohem* [...].
- sign. ST1-0025.137, *Pranostyka Sedlská* [...].
- sign. ST1-0284.809, *Stoletý Kalendář* [...].
- sign. ST1-1501.326, [Máté Badracharzán]: *Vysvětlení velmi zdravých [...] olejů* [...].
- sign. ST1-1361.226, *Prorocwtj gednoho slepého mládence* [...].
- sign. ST1-0720.097, přív., *Weytah z Dwanáctero Sybilliného Prorocwtj* [...].
- sign. ST4-0097.114,6, [Opatření proti zvonění při bouřích].
- sign. S-0908.852, *Kalendář, aneb, Pranostyka Hvězdářská* [...].
- sign. 1-0140.063, *Planetář, aneb vysvětlení nebeských znamení a přirozeností jejich* [...].
- sign. 1-0913-580, *Planetář, aneb, Wysvětlenj nebeských znamenj a přirozenosti gegich* [...].
- sign. 1-0954.575, *Das wahre egyptische Traumbuch* [...].
- sign. V1-0001.160, *Slepý Mládenec*.
- sign. V1-0001.161, *Welký Snář aneb Wykladatel Snůw* [...].
- sign. V1-0001.162, *Herbář aneb Lekařska Knjžka pro Lidi* [...].
- sign. V1-0001.163, *Herbář aneb Lekářská knjžka pro lidi* [...].
- sign. V1-0001.164, [Martin von Cochem: *Zlatý nebeklič*].
- sign. VK-0000.065, přív.3, *Modlitba k svatým třem králům*.
- sign. VK-0000.118, *Sedum swatých a nebeských zámků*.
- sign. VK-0000.253, *Djlka Pána a spasytele nasseho Gežjsse Krysta* [...].
- sign. VK-0000.396, přív.51, *Modlitba pobožná těch sedm swatých a nebeských zámků*.
- sign. VK-0000.458, *Djlka pána a spasytele nasseho Gežjsse Krysta* [...].
- sign. VK-0000.562, přív.31, *Tobias=Segen*.
- sign. VK-0000.620, přív.17, *Nová píseň, o příběhu, který se státi měl* [...].
- sign. VK-0000.669, přív.30, *Prorocwtj Sibylly o přewratu swěta*.
- sign. VK-0000.702, *Wýtah ze žiwota swaté Mářj Magdaleny* [...].
- sign. VK-0000.757, přív.3, *Sedm swatých Nebeských Záwor* [...].
- sign. VK-0000.798, přív.18, *Welmi mocné Požehnánj, a Modlitba ke Třem Králům* [...].
- sign. VK-0000.807, *Zdrávas Maria*.
- sign. VK-0001.051, *Modlitba ke třem Králům* [...].
- sign. VK-0001.212, *Nowá Pjseň k Pánu Gežjssy pro nás vmučenému*.
- sign. VK-0001.251, *Pjseň k swatému Jozefu, pěstauu Pána Gežjsse*.
- sign. VK-0007.299, *Nowá piseň o gednom zázraku gedné bohabogné panny* [...].
- sign. VK-0007.488, [*Sedm swatých a nebeských zámků*].
- sign. VK-0007.492, [*Sedm swatých a nebeských zámků*].

- sign. VK-0007.521, *Welmi prospěsná a nábožná modlitba* [...].
- sign. VK-0010.322, *Welmi mocné Požehnánj* [...].
- sign. VK-0012.907, *Zázračné psaní*.
- sign. VK-0013.153, *Duchownj Domownj Požehnánj*.
- sign. VK-0013.236, *Welmi mocné Požehnánj neb Modlitba k swatým třem Králům* [...].
- sign. VK-0013.439, *Sedm swatých Nebe-Zámkuw* [...].
- sign. VK-0013.441, *Sen Panny Marie neyswětěssi Matky Božj* [...].
- sign. VK-0013.483, *Sedum swatych a nebeských zámku* [...].
- sign. VK-0013.503, *Dýlka Pána a Spasitele nasseho Ježjsse Krista* [...].
- sign. VK-0014.435, *Svatý list, který náš pán Ježíš Kristus z nebe dolů poslal*.
- sign. VK-0014.513, *Swatý list, který náš Pán Ježíš Kristus s nebe dolů poslal*.
- sign. VK-0014.593, *Modlitba a Požehnánj w čas Bauřky*.
- sign. VK-0015.009, *Dle pravého a spravedlivého originálu právě vyměřené dýlky našeho milého Pána Ježíše Krista* [...].
- sign. VK-0015.010, *Gistá a prawdiwá dýlka Pána Gežjsse Chrysta*, [...].
- sign. VK-0000.010, přív.9, *Djlka Pána a spasytele nasseho Gežjsse Krysta* [...].
- sign. VK-0015.761, *Wegtach z Dwánacterého Sybilliného Prorocwtj* [...].
- sign. VK-0017.112, *Domovní požehnání*.
- sign. VS-0000.608, *Obět před Bohem* [...].
- sign. VS-0000.610, *Obět před Bohem* [...].
- sign. Skř.1X-1501.340, [*Škapulíř*].
- sign. Skř.1X-1513.477, *Welcher Mensch die H. Läng Christi Jesu* [...]
- sign. X-0026.839,277, *Dýlka Pána a Spasitele nasseho Ježjsse Krista* [...].

Moravský zemský archiv v Brně

- Sběrka rukopisů, fond G10, inv. č. 525, *Různá zařikání, čáry a pověrečné recepty*.
- Sběrka rukopisů, fond G10, inv. č. 616, *Herbář aneb knížka lékařská*.
- Národopisné sběry Františka Bartoše, fond G33, karton 3, inv. č. 964, *Pověry k hospodářství*.
- Gubernium Brno, fond B1, karton 1621, sign. 11, č. 44, *Výkladové tabule*.

Moravské zemské muzeum

- Sběrka rukopisů, inv. č. ST 6, *Modlitební knížka A. Petziny*.
- Sběrka rukopisů, inv. č. ST 23, *[Zaklínací kniha]*.
- Sběrka rukopisů, inv. č. ST 1708, *Knihla moci bylin pro lidi, dobytek pomoci*.

Muzeum Kroměřížska

- Písemná pozůstalost Ignáce Tabarky, nezpracováno.

Národní muzeum – Archiv

- Etnografická sbírka, inv. č. A 4617, *Řetěz sv. Tadeáše (strojopis)*.
- Etnografická sbírka, inv. č. A 549, *Domovní požehnání*.
- Etnografická sbírka, inv. č. A864, *Délka Kristovy rány v boku*.

Národní muzeum – Etnografické muzeum

- Sběrka etnografie, inv. č. H4-72817, *Zaklínací rukopis*.
- Sběrka etnografie, inv. č. H4-72768, *Mocná modlitba proti bouřce*.
- Sběrka etnografie, inv. č. H4-72825, *Délka Kristova*.

Národní muzeum – Knihovna

- Sběrka rukopisů, sign. XI B 67, *Klíč Šalamounův*.
- Sběrka rukopisů, sign. III G 38, *Modlitby a zaklínadla*.
- Sběrka rukopisů, sign. IV H 39, *Modlidby*.
- Sběrka rukopisů, sign. IV H 68, *Modlitby k sv. Gabrielu (Jakub Adamec, Břestek u Uherského Hradiště, 1841)*.
- Sběrka Bedřicha Přibila, inv. č. 173, *Zachariášův kříž*.
- Sběrka modliteb, sign. Modlitby 2319, *Modlitba k sv. Koroně*.

Slovácké muzeum v Uherském Hradišti

- Sběrka fotografií, inv. č. Qd 9219, *Josef Hofer (1871–1947)*.

Soukromá sbírka rodiny Tabarkových

- Fotografie Ignáce Tabarky (cca 1940).

PRAMENY TIŠTĚNÉ

BARTHOLOTTI, Jan Nepomuk: *Joh.*

Nep. Bartholotti aus dem

Orden des H. Paulus den

Einsied., Doktors der Theologie,

und vorhin Professors

derselben in der k.k. Akademie

zu Görz Streitschrift wider die

verschiedenen Gattungen des

Aberglaubens. Gesammelt aus

den görzischen Diktaten. Wien

1783.

BARTHOLOTTI, Johann Nepomuk:

Streitschrift wider die

verschiedenen Gattungen des

Aberglaubens. Wien 1783.

Biographisches Lexikon des Kaiserthums

Österreich. Wien 1865–1869.

Brünner Wochenschrift zum Bestem der

Armen. Brünn 1786.

Das Buch vom Aberglauben,

Mißbrauch, und falschen

Wahn. Ein nöthiger

Beytrag zum Unterricht-

Noth- und Hülfsbüchlein.

Oberdeutschland 1790.

Die Unsichtbare. Eine sittliche

Wochenschrift. Prag

1770–1772.

Die Geißel der Prediger. [Prag] 1782.

DREML, Jan Alois: *Prawá Obět před*

Bohem, aneb, Modlitby

katolické k nábožnému užjwánj.

Praga 1857.

FRITSCH, Franz: *Einleitung in die*

Sittenlehre des Christenthums.

Prag 1792.

HERMANN, Michael Kajetan: *Kurze*

Volkspredigten auf alle Sonn-

und Festtage des ganzen Jahrs

[...]. T. 1. Prag 1809.

HERMANN, Michael Kajetan:

Gespräche zur Minderung

des Aberglaubens und der

gewöhnlichsten Volksirrhümer.

Ein sehr nützlichcs Volksbuch.

Prag 1809.

JAVORNICKÝ, Jan: *Lucyán syn*

Fortunátůw a obec Skalenská,

aneb: kniha o powěrách,

w které se obssjrně wyprawuge,

kerak to Lucyánowi

prospjwalo, že na duchy

a strašidla giž newěřil; [...].

Praga 1827.

JAVORNICKÝ, Jan: *Duchové*

a strassidla, aneb knížka welmi

vtěšená, w kteréž Fortunát

syna swého Lucyána netoliko

wyučuje, [...]. Praga 1824.

Katechyzmus Arcy-Biskupstwj

Pražského aneb Cwjčenj Wjry

Křestiansko-Katolické [...].

Praga 1784.

- Katechyzmus Biskupstw Králo-Hradeckého, Aneb Kniha Naučení křesťanského [...].* Praha 1755.
- KLUGAR, Václav Vojtěch: *Katechyzmus, Neb Navčenj Ržjmsko-Katolické Vžitečné, A Sprostým k pochopenj mocné [...].* Praha 1746.
- KULDA, Beneš Metod: *Moravské národní pohádky, pověsti, obyčeje a pověry.* Praha 1875.
- LAUBER, Josef: *Kurzgefaßte Anleitung zur christlichen Sittenlehre.* Wien 1785.
- LIRIN, Wincenz von: *Die Lehre des katholischen Glaubens.* Prag 1784.
- MATTIOLI, Pietro Andrea: *Herbář aneb Bylinář Wysoce včeného a wznesseného P. Doktora Petra Ondřege Mathiola nynj zase přehlédnutý, a mnohými pěknými nowými Figúrami, též y vžitečnými Lékařstwimi s obzwlásstnj pilnostj rozhogněný a sprawený.* Praha 1596.
- Meine Einsamkeiten. Eine moralische Wochenschrift.* Prag 1771.
- MONSE, Josef Vratislav – ECKARTSHAUSEN, Carl von: *Odkryté Tagnosti Čzarodegnjckých Kunsstů k Weystraze a Wyvčowanj obecnjho Lidu o Powěrách a sskodliwých Bludech Sepsané w německé Ržeči od Pána z Eckartshausen. Do morawskýho Gazyka přeložil Vpřjmný Milownjk swé Wlasti.* Olomouc 1792.
- MÜLLER, Bonaventura: *Abhandlung einiger geoffenbarten Wahrheiten, die man itzt in Zweifel ziehet.* Prag 1798.
- Hlasatel Český, spis čtwtlenj k prospěchu a potěssenj vssech vlastenců.* Praha 1806–1818.
- PŘÍCHOVSKÝ Z PŘÍCHOVIC, Antonín Petr: *Hirtenbrief Des Hochwürdigsten und Hochgebohrnen Fürsten und Herrn Herrn Anton Peters von Gottes Gnaden Erzbischofs zu Prag.* Prag 1775.
- Religion und Priester.* Wien 1782–1784.
- SCHANZA, Wenceslaus: *Moralis christiana in systema redacta.* I. Viennae 1785.
- STACH, Václav: *Přjručka učitele lidu. Částka prwnj.* Praha – Olomouc 1787.
- STACH, Václav: *Přjručka učitele lidu. Druhá částka.* Praha – Olomouc 1787.
- WOLFF, Christian: *Philosophia moralis sive ethica.* Pars tertia. Halae Magdeburgicae 1751.
- WURZBACH, Constantin von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich.* Wien 1862.
- [ZITTE, Augustin]: *Peregrin Stillwassers geistliche Reisen durch Böhmen.* I–II. Nimbürg [Prag] 1783.
- ZITTE, Augustin: *Neun neue Exhorten, oder Ermahnungen bey Gelegenheit einer alten Noven.* Prag 1783.

EDICE PRAMENŮ

- AUGUSTINUS, Aurelius: *Křesťanská vzdělanost (De doctrina christiana).* Praha 2004.
- CICERO, Marcus Tullius: *Předtuchy a výstrahy (De divinatione).* Praha 1942.
- KANT, Immanuel: *Kritika soudnosti.* Praha 1975.
- KANT, Immanuel: *Náboženství v hranicích pouhého rozumu.* Praha 2013.
- KOPECKÝ, Milan (ed.): *Valentin Bernard Jestřábský – Vidění rozličné sedláčka sprostého. Opava, 1719.* Uherský Brod 1973.
- MARADA, Miroslav (ed.): *Smolná kniha města Lipníka.* Přerov 1994.
- MARTÍNKOVÁ, Lenka (ed.): *Paměti pelhřimovských měšťanů z přelomu 18. a 19. století. Filip Ignác Dremsa & Antonín Štěpán.* Pelhřimov 2005.
- PARACELSUS, Philippus Theophrastus: *Filosofie okultní.* Praha 1932.
- PLÚTARCHOS: *O strachu z bohů.* Praha 2013.
- TACITUS, Publius Cornelius: *Letopisy.* Praha 1975
- THEOFRASTOS: *Povahopisy.* Praha 2000.
- VOLTAIRE: *Filosofický slovník.* Praha 1997.

LITERATURA

- BAĎURA, Jan: Čtvrtý nebeský list. *Selský archiv* 4, 1905, s. 251–253.
- BÄCHTOLD-STÄUBLI, Hanns (ed.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, I–X. Berlin 1927–1942.
- BALÁŠ, Emanuel: Magie. Čarodějnictví a kouzelnictví. *Český lid* 2, 1947, č. 5, s. 95–96.
- BANDINI, Ditte – BANDINI, Giovanni: *Malý lexikon pověr*. Olomouc [2005].
- BAKEŠOVÁ, Lucie: Léčení lidové v Ořehovičkách a okolí. *Časopis Vlastivědného muzejního spolku olomouckého* 9, 1892, s. 122–127.
- BARTOŠ, František: *Moravský lid. Sebrané rozpravy z oboru moravské lidovědy*. Telč 1892.
- BARTOŠ, František – PRUDKÁ Alena – PAVLIŠTÍK, Karel: *Lid a národ*, sv. 1. Zlín 2005.
- BĚHALOVÁ, Štěpánka: Kramářské tisky jako specifický doklad knižní kultury 18. a 19. století. Fond kramářských tisků Muzea Jindřichohradecka. *Acta musei Nationalis Pragae – Historia litterarum* 66, 2021, č. 3–4, s. 80–100.
- BENEŠ, Bohuslav: *Světská kramářská píseň*. Brno 1970.
- BENUSSI, Matteo: Magic. In: STEIN, Felix (ed.): *The Open Encyclopedia of Anthropology*. Facsimile of the first edition in The Cambridge Encyclopedia of Anthropology (2019) 2023 [online]. Dostupné z: <http://doi.org/10.29164/19magic>.
- BOLOM-KOTARI, Sixtus: Victor Heinrich Riecke a Brno jako osvícenské srdce moravského protestantismu. *Brno v minulosti a dnes. Příspěvky k dějinám a výstavbě Brna* 28, 2015, s. 195–225.
- BROUČEK, Stanislav – JEŘÁBEK, Richard (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*, sv. 1–3. Praha 2007.
- BYDŽOVSKÁ, Iva – KLACEK, Michal – MĚŘIČKA, Matěj: *Korona v muzeu!* [online]. Praha 2020. Dostupné z: <http://old.spalicek.net/?q=node%2F6960#>.
- CERMAN, Ivo: Temná stránka evropského osvícenství. *Folia Historica Bohemica* 28, 2013, č. 2, s. 307–326.
- ČERMÁKOVÁ, Marta: Rudolf Hlava – sběratel kramářských písní. *Antique. Sběratelství, umění, starožitnosti* 2, 1994, č. 6, s. 8.
- De CERTEAU, Michel: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley 1984.
- DOUŠEK, Roman: Magické předměty na moravském venkově. In: KRÍŽOVÁ, Alena (ed.): *Archaické jevy tradiční kultury na Moravě*. Brno 2011, s. 161–176.
- DOUŠEK, Roman: Léčebné zařikávání. In: DOUŠEK, Roman – DRÁPALA, Daniel (eds.): *Časové a prostorové souvislosti tradiční lidové kultury*. Brno 2015, s. 154–158.
- DOUŠEK, Roman: Četba venkovanů. In: DOUŠEK, Roman – DRÁPALA, Daniel (eds.): *Časové a prostorové souvislosti tradiční lidové kultury*. Brno 2015, s. 84–91.
- DROZDA, Martin: Chrudimské kramářské tisky s fingovaným impresem. *Knihy a dějiny* 29, 2022, č. 1–2, s. 137–158.
- DUCREUX, Marie-Elizabeth a kol.: *Kultura – zbožnost – symbolická politika. Proměny společnosti ve střední Evropě v 17. a 18. století*. Praha 2023.
- DUFKA, Jiří: Cenzura kramářských tisků. In: BOHÁČOVÁ, Michaela (ed.): *Dvanácte vrchů ten strom má. Kramářské a poutní tisky s náboženskou tematikou*. Katalog výstavy. Brno 2022, s. 49–52.
- DUFKA, Jiří: Zrod venkovské tiskárny. Znojenská dílna v letech 1701–1743. *Knihy a dějiny* 26, 2019, č. 1–2, s. 52–106.
- DURKHEIM, Émile: *Elementární formy náboženského života. Systém totemismu v Austrálii*. Praha 2002.
- DVOŘÁK, Karel (ed.): *Humanistická etnografie Čech. Johannes Butzbach a jeho Hodoporicon*. Praha 1975.
- Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Praha 2006–. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- EVANS-PRITCHARD, Edward: *Witchcraft, Oracles, and Magic Among the Azande*. Oxford 1974.
- FIALA, Jiří – NOVÁKOVÁ, Martina: *Moravský osvícenec J. V. Monse (1733–1793)*. Olomouc 2003.
- FIDLEROVÁ, Alena A.: Intermediaries, Witnesses, Patrons. The roles of Saints in an Early Modern Book of Magical Prayers-Charms Obět před Bohem. In: ŠKARPOVÁ, Marie a kol. (eds.): *Patron Saints and Saintly Patronage in Early Modern Central Europe*. Praha 2019, s. 229–252.
- FIDLEROVÁ, Alena: *Raněnovověké rukopisy v českých muzeích a možnosti jejich využití pro výzkum českého jazyka a literatury 17. a 18. století*. Disertační práce. Ústav českého jazyka a teorie komunikace, FF UK. Praha 2008.
- Filosofický slovník*. Praha 1997.
- FIŠER, Zdeněk: Ignác Tabarka. Zapomenutá postava regionální archeologie. *Zpravodaj Muzea Kroměřížska* 3, 1981, s. 9–25.
- FRAZER, James Georg: *Zlatá ratolest*. Praha 1994.
- F. S.: Katolické modlitební knížky z Berlína. *Časopis katolického duchovenstva* 1, 1860, s. 144–145.
- GRŮZOVÁ, Anna: Magie a pověřivost. In: STANOVSKÝ, Jaroslav (ed.): *Odvaž se poznat! Katalog k výstavě*. Brno 2022, s. 115–125.
- GRŮZOVÁ, Anna: Pokladové knihy na Moravě 18. a 19. stol. Analýza zaklínacích textů. *Národopisná revue* 33, 2023, č. 2, s. 92–102.
- GRŮZOVÁ, Anna: Magické praktiky proti živlům pohledem rukopisné i tištěné produkce. In: ŠKULOVÁ, Daniela (ed.): *Knihy 2023*. Martin 2023, s. 247–258.

- HANUŠ, Jiří: Lidová zbožnost jako předmět výzkumu. *Časopis Matice moravské* 119, 2000, č. 1, s. 65–92.
- HARMENING, Dieter: The History of Western Magic. Some Considerations. *Folklore* 17, 2001, s. 85–95.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Fenomenologie ducha*. Praha 2019.
- HEJNOVÁ, Miroslava: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578. U příležitosti 500. výročí narození = in occasione del V centenario della nascita*. Praha 2001.
- HERSCHE, Peter: *Der Spätjansenismus in Österreich*. Wien 1977.
- HOLUBOVÁ, Markéta: Délka Ježíše Krista. In: BOHÁČOVÁ, Michaela (ed.): *Dvanácte vrchů ten strom má. Kramářské a poutní tisky s náboženskou tematikou. Katalog výstavy*. Brno 2022, s. 70–71.
- HOSP, Eduard: *Kirche Österreichs im Vormärz 1815–1850*. Wien 1971.
- CHARTIER, Roger: „Lidová“ čtení. POŘÍZKOVÁ, Lenka – ŠMEJKALOVÁ, Jiřina (eds.): *Co jsou dějiny knihy! Antologie textů k dějinám a teorii knižní kultury*. Praha 2021, s. 103–117.
- CHLÁDKOVÁ, Věra – ČERNÁ, Alena: Dvaasedmdesát jmen božích ve staročeských literárních památkách. *Listy filologické* 128, 2005, č. 3–4, s. 267–294.
- JANOWITZ, Naomi: *Icons of Power. Ritual Practices in Late Antiquity*. University Park 2002.
- JELÍNEK BOJKOVSKÝ, Jan – [Prasek, Vincenc]: Pátý a šestý list nebeský. *Selský archiv* 5, 1906, s. 112–116.
- KANDERT, Josef: *Náboženské systémy. Člověk náboženský a jak mu porozumět*. Praha 2010.
- KELLER, Peter (ed.): *Glaube und Aberglaube. Amulette, Medaillen und Andachtsbildchen*. Salzburg 2010.
- KIECKHEFER, Richard: Magie a čarodějnictví ve středověké Evropě. In: MUCHEMBLED, Robert a kol. (ed.): *Magie a čarodějnictví v Evropě od středověku po současnost*. Praha 1997, s. 15–37.
- KIECKHEFER, Richard: *Magie ve středověku*. Praha 2005.
- KOZÁK, Jaromír: *Spiritismus. Zapomenutá významná kapitola českých dějin*. Praha 2003.
- KRAUS, Arnošt Vilém: *Pražské časopisy 1770–1774 a české probuzení*. Praha 1909.
- KRBEC, Miloslav: Josef Vratislav Monse jako vychovatel lidu. Sborník prací Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. *Český jazyk a literatura* 2, 1973, s. 87–93.
- KREISSL, Eva: *Aberglauben – Aberwissen. Welt ohne Zufall*. Graz 2014.
- KREUZ, Petr: *Kouzelnické a čarodějnické procesy v českých zemích a ve střední Evropě*. Dolní Břežany 2022.
- KROUPA, Jiří. *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*. Brno 2006.

- KUCHAŘOVÁ, Hedvika: Několik poznámek k modlitebním knihám 18. a 19. století. *Listy filologické* 132, 2009, č. 3–4, s. 263–287.
- KVAPIL, Jan: *Ze zahrádky do zahrady aneb Od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochemu. Utváření modlitební knihy barokního typu*. Ústí nad Labem 2001.
- LE GALL, Robert: *Symbols of Catholicism*. New York 2000.
- LEESON, Peter T. – RUSS, Jacob W.: Witch Trials. *The Economic Journal* 128, 2018, s. 2066–2105.
- LÉVI-STRAUSS, Claude: *Myšlení přírodních národů*. Praha 1971.
- LÉVI-STRAUSS, Claude: *Strukturální antropologie*. Praha 2006.
- LUFFER, Jan: *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha 2014.
- LUKAS, Jiří: Bedřich Přibil. *Posel z Budče* 23, 2006, s. 51.
- MACEK, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526). 4. díl. Venkovský lid. Národnostní otázka*. Praha 1999.
- MACHÁČKOVÁ, Romana: Kramářské tisky jako předmět sběratelství aneb cesty kramářských písní do moravských muzeí a knihoven. *Acta musei Nationalis Pragae – Historia litterarum* 66, 2021, č. 3–4, s. 111–121.
- MALINOWSKI, Bronislaw: *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Boston 1948.
- MAZAL, František K.: Čarodějné knihy. *Světovzor* 14, 1880, č. 20, s. 232–234, č. 22, s. 258–259.
- McLEOD, Hugh: *Sekularizace v západní Evropě (1848–1914)*. Brno 2008.
- MEDŘICKÁ, Helena a kol.: *Lidová víra. Katalog výstavy*. Praha 2021.
- MENŠÍK, Ferdinand: *Česká prorocství. K dějinám prstonárodní literatury*. 2. rozšířené vydání. Praha 1914.
- MĚŠTÁNEK, Tomáš: Václav Stach a jeho Příručka učitele lidu. K počátkům českého filosofického myšlení nové doby. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B. Řada filozofická* 22, 1973, č. 20, s. 87–100.
- MIKULEC, Jiří: Pověra mezi barokem a osvícenstvím. Zvonění na mraky jako ochranná praktika i zavrženíhodný nešvar. *Folia Historica Bohemica* 28, 2013, č. 2, s. 259–277.
- NAHODIL, Otakar – ROBEK, Antonín: Kapitoly z dějin českého boje proti pověře a pověrčivosti. I. *Český lid* 47, 1960, č. 4, s. 145–151.
- NAKONEČNÝ, Milan: *Lexikon magie*. Praha 1993.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: Kontext víry, pověry a empirie v tradičním léčitelství. In: NAVRÁTILOVÁ, Alexandra (ed.): *Léčení a léčitelství v lidové tradici*. Uherské Hradiště 2015, s. 9–18.
- NĚMEC, Igor: Česká slova někdejší magické terminologie. *Listy filologické* 103, 1980, s. 31–38.
- OPELÍK, Jiří – FORST Vladimír – MERHAUT Luboš: *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, sv. 1, sv. 2. Praha 1993.

- PAGE, Sophie: *Magic in medieval manuscripts*. London 2017.
- PAGE, Sophie et al.: *Spellbound. Magic, Ritual & Witchcraft*. Oxford 2018.
- PAUL, Karel: Několik slov o tzv. apokryfu „List s nebe poslaný“. *Národopisný věstník československý* 12, 1917, s. 52–56.
- PAUL, Karel: „List s nebe poslaný“ v literaturách slovanských. *Národopisný věstník československý* 12, 1917, s. 231–267; č. 13, 1918, s. 78–80.
- PERTOLD, Otakar: *Pověra a pověřivost*. Praha 1956.
- PĚČEK, Vít: Kněžský celibát v pohledu teologů doby osvícenské v českých zemích. *Cornova* 11, 2021, č. 1, s. 63–89.
- PĚČEK, Vít: Časopis Religion und Priester (1782–1784) a otázka kněžského celibátu. Kapitola z dějin osvícenské náboženské kritiky, *Cornova* 9, 2019, č. 2, s. 65–90.
- PĚČEK, Vít: *Časopis Religion und Priester. Kapitola z dějin osvícenské publicistiky a náboženského myšlení*. Bakalářská práce, FF UK, Praha 2018.
- PETRÁŇ, Josef – PETRÁŇOVÁ, Lydia: *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000.
- PETRÁŇOVÁ, Lydia: Jeden hrom pálí a bije, druhý uhodí a nezabije. In: TARCALOVÁ, Ludmila (ed.): *Kult a živly*. Uherské Hradiště 1999, s. 195–206.
- PETRÝL, Josef: Kramářské pověrečné tisky a jejich sociální působení v druhé polovině 19. století. *Česká etnografie* 7, 1959, č. 3, s. 291–307.
- PINTÍŘOVÁ DOBŠOVIČOVÁ, Dagmar: *Žitkovské bohyně. Lidová magie na Moravských Kopanicích*. 2. rozšířené vydání. Brno 2018.
- POLÁK, Ant[onín]: Pověry kolem Starého Hrozenkova z r. 1752. *Český lid* 13, 1904, s. 379–380.
- POLÁKOVÁ, Jana: Pověrečné kramářské tisky jako součást lidové zbožnosti. In: BOHÁČOVÁ, Michaela (ed.): *Dvanácte vrchů ten strom má. Kramářské a poutní tisky s náboženskou tematikou. Katalog výstavy*. Brno 2022, s. 45–48.
- POTT, Martin: *Aufklärung und Aberglaube. Die deutsche Frühaufklärung im Spiegel ihrer Aberglaubenskritik*. Tübingen 1992.
- ROPER, Jonathan: *English Verbal Charms*. Helsinki 2005.
- PROFANTOVÁ, Zuzana: O magickej síle slova. In: TARCALOVÁ, Ludmila (ed.): *Magie a náboženství*. Uherské Hradiště 1997, s. 175–178.
- SAUNDERS, Corinne: *Magic and the Supernatural in Medieval English Romance*. Cambridge 2010.
- SCRIBNER, Robert W.: Prvky lidové víry. *Církevní dějiny* 4, 2011, č. 8, s. 3–29.
- SCHEYBAL, Josef V.: *Senzace pěti století v kramářské písni*. Hradec Králové 1990.
- SILVERBLATT, Irene: *Modern Inquisitions. Peru and the Colonial Origins of the Civilized World*. Durham – London 2004.
- SLAPNÍČKA, Franz: Michael Kajetan Hermann. *Erzgebirgszeitung* 59, 1938, s. 9–12.
- SMYČKOVÁ, Kateřina: *Kancionál založený ke cti a chvále Pánu Bohu Všemohoucímu (1774)*. Brno 2017.

- SOBOUL, Albert (ed.): *Encyklopedie aneb Racionální slovník věd, umění a řemesel*. Praha 1954.
- STARK, Laura: *The Magical Self. Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland*. Helsinki 2006.
- STARK, Rodney – BAINBRIDGE, William Sims: *A Theory of Religion*. New Brunswick 1996.
- STEPHENS, Walter: *Demon Lovers. Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief*. Chicago – London 2003.
- STRÁNSKÁ, Drahomíra: Lidová víra. K výstavě chystané Národopisným oddělením Národního musea. *Národní listy*, 16. září 1934, č. 255.
- SVOBODA, František a kol.: *Krajina jako dílo. Barokní krajinou od Mikulova po Znojmo*. Brno 2016.
- SVOBODA, J. F.: Desátý list nebeský. Z okolí Vel. Meziříčí. *Selský archiv* 9, 1914, č. 4, s. 130–132.
- ŠIMANDL, Josef: *Jak zacházet s náboženskými výrazy. Pravopis, výslovnost, tvary, význam*. Praha 2004.
- ŠINDELÁŘ, Bedřich: Čarodějnictví a jeho pronásledování u nás do r. 1526. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. C, Řada historická. 1981, roč. 30, č. C28, s. [177]–206.
- ŠINDELÁŘ, Bedřich: Konec „honu na čarodějnice“ v tereziánské době u nás. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. C, Řada historická. 1970, roč. 19, č. C17, s. 89–107.
- TÁBORSKÝ, Josef: *Reformní katolík Josef Dobrovský*. Brno 2007.
- TARCALOVÁ, Ludmila: Světci a magie. In: TARCALOVÁ, Ludmila (ed.): *Magie a náboženství*. Uherské Hradiště 1997, s. 79–85.
- VÁCLAVEK, Bedřich – SMETANA, Robert: *České písně kramářské*. Praha 1949.
- VALOUCH, Jindřich – GOTTWALD, Antonín: Tři listy nebeské. *Selský archiv* 2, 1903, s. 214–220.
- VEČERKOVÁ, Eva: *O čem vyprávějí rukopisné knihy z etnografických sbírek Moravského zemského muzea*. Brno 2014.
- VEČERKOVÁ, Eva: Pověrečné kramářské tisky ve sbírce Etnografického ústavu muzea v Brně. In: BĚHALOVÁ, Štěpánka (ed.): *Tiskárny a tisky 19. století. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrasovy tiskárny*. Jindřichův Hradec 1998, s. 84–92.
- VESELÝ, Josef: *Slavné grimoáry minulosti*. Praha 2000.
- VITOVSKÁ SLEZÁKOVÁ, Monika: První případy posmrtné magie na severní Moravě a ve Slezsku. *Časopis Matice moravské* 134, 2015, s. 55–79.
- VOBR, Jaroslav: *České tisky Moravské zemské knihovny v Brně a jihomoravských klášterních knihoven z let 1501–1800. Svazek 1*. Brno 2005.
- VOIT, Petr: *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha 2008.

- WANGERMANN, Ernst: *Die Waffen der Publizität. Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II.* Wien 2004.
- WILSON, Stephen: *The magical universe. Everyday ritual and magic in pre-modern Europe.* London 2004.
- WÖGEBAUER, Michael a kol.: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek I. 1749–1938.* Praha 2015.
- ZDRÁHAL, František: Posledních čtyřicet let v koleji jezuitské v Uherském Hradišti. *Sborník historického kroužku*, 1893, č. 1, s. 40–97.
- ZÍBRT, Čeněk: *Virgule a siderické kyvadlo. Hledání vody, kovů a pokladů čarovným proutkem.* Praha 1922.
- ZÍBRT, Čeněk: Archanděla Michala zázračné psaní. *Český lid* 31, 1931, s. 346–348.
- ZÍBRT, Čeněk: Kouzla a čáry starých Čechův. *Památky archeologické a místopisné* 14, 1889, č. 12, s. 641–642.
- ZÍBRT, Čeněk: Pokusy o přirozený výklad pověr československých na sklonku XVIII. a na začátku XIX. věku. *Český lid* 8, 1899, s. 30–45; 93–110; 209–213; 251–259; 381–393; *Český lid* 9, 1900, s. 65–76.
- ZÍBRT, Čeněk: *Pověra o dělce Kristově.* Praha 1894.
- ZÍBRT, Čeněk: Obrázkový snář česko-německý Fr. Manconi z r. 1751 pro sázení do loterie. *Český lid* 17, 1921, s. 289–295.
- ZÍBRT, Čeněk: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní.* Praha 1889.
- ZUBER, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století.* II. díl. Olomouc 2003.

SEZNAM ZKRATEK

ANM	Archiv Národního muzea
BCBT	Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků
CD	Církevní dějiny
ČE	Československá etnografie
ČJL	Český jazyk a literatura
ČKD	Časopis katolického duchovenstva
ČL	Český lid
ČMM	Časopis Matice moravské
ČVMSO	Časopis Vlasteneckého muzejního spolku olomouckého
EM–NM	Etnografické muzeum Národního muzea
EÚ AV ČR	Etnologický ústav Akademie věd České republiky
K	Knihopis
KNM	Knihovna Národního muzea
LF	Listy filologické
MZA	Moravský zemský archiv v Brně
MZK	Moravská zemská knihovna v Brně
MZM	Moravské zemské muzeum
NL	Národní listy
NR	Národopisná revue
NVČ	Národopisný věstník československý
PAM	Památky archeologické a místopisné
SA	Selský archiv
SOKA	Státní okresní archiv
VD 18	Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts
VMO	Vlastivědné muzeum v Olomouci

ZKRATKY JMEN AUTORŮ

AG	Anna Grůzová
MD	Martin Drozda
VP	Vít Pěček

Resumé

Magical thinking was a common part of life perspective in rural communities in the past. This philosophy was largely shaped by official religious beliefs, in our region mainly settled by Catholic religion. In practice, however, Catholic Church tolerated lot of pre-Christian beliefs that were strongly rooted among the people. It was not always easy for common believers to distinguish whether their behaviour was within the Catholic faith rules or beyond it. Thus, rural people adapted many practices into a form that was more understandable, beneficial, and practical for them.

Magical thinking manifested itself in many private and public areas of life. In addition to official devotional practice, rural people placed their hopes for the fulfilment of their wishes in a variety of texts that used magic in different ways. These texts were intended to protect people and their livelihoods or to help ensure health, prosperity, or love. In addition to beneficial purposes, however, the texts often contained advice how to intentionally harm another person.

The exhibition *Between Magic, Faith and Superstition* aims to show various manifestations of magical thinking in Moravia in the 18th and 19th centuries from the perspective of texts that were intended for so-called folk readers – i.e. primarily people who lived in the countryside and whose life and work were closely tied to nature, land, and rural community. Primarily, we concentrate on the funds of the Moravian Library in Brno, but we mention also examples from other historical institutions across the Czech Republic which are related to the Moravian region. We focus on both prints and manuscripts, and we try to point out the specifics that are related to these types of book production. We notice

texts that gave instructions for magical practices, as well as those that were believed to have magical power in themselves.

The catalogue accompanying the exhibition presents four thematic studies that attempt to conceptualize the issue of magic first in a more general historical and social context, and then more specifically in printed and manuscript production.

In his introductory study *Magic and its manifestations in the Czech lands*, Roman Doušek outlines the various contexts through which magic can be viewed. However, he also focuses on the forms of magic, from practices, through specialists and stories to criticism, which the population of the Czech lands encountered in the 18th and 19th centuries. Vít Pěček's study *Superstition from the perspective of Enlightenment criticism* focuses on the intellectual debates on superstition during the Enlightenment and explores the diverse views of publicists, theologians or preachers seeking "popular enlightenment". The following two studies aim to present specific exemplars and the manner of their magical use. In the study *Manifestations of magical thinking in printed books* Martin Drozda summarizes the most widely used magical forms in the printed production, which was severely limited by censorship. The study focuses on various printed books tolerated at the time (dream books, planet books, prophecies), the magical prayer book *Oběť před Bohem* and, above all, on a wide range of superstitious broadside ballads. In her final study *Manifestations of magical thinking in manuscripts*, Anna Grůzová moves on to the manuscript production in which magical practices were most prevalent. The study summarizes the main types of manuscripts associated with magic (prayer, healing, homestead, and spell texts) that were widespread in the rural society. She also mentions the different goals of the texts as well as the different magical means that the texts used to achieve their desired goals.

In the second part, the catalogue presents 35 catalogue entries connected to Moravian region, which include important persons or their works, printed books, manuscripts and periodicals, or rulers' regulations.

The exhibition and the catalogue is intended to show that magical thinking was not a marginal phenomenon in rural communities but played an important role in everyday lives of our ancestors.

Mezi kouzly, vírou a pověrou

Magie v textech moravského venkova 18. a 19. století

Katalog k výstavě

Vydala Moravská zemská knihovna v Brně
Kounicova 65a, 601 87 Brno, v roce 2024

Editor: Martin Drozda

Autoři textů: Roman Doušek, Martin Drozda,

Anna Grůzová, Vít Pěček

Odpovědná redaktorka: Eva Čechová

Jazyková korektura: Lenka Pražáková

Ilustrace: Karolína Košťálová

Grafická koncepce a sazba: Michal Žižka

Tisk a vazba: GRASPO CZ, a.s.

1. vydání

www.mzk.cz

ISBN 978-80-7051-347-7

Katalog k výstavě **Mezi kouzly, vírou a pověrou** se zaměřuje na různé projevy magie, se kterými se bylo možné prostřednictvím různorodých textů na moravském venkově v 18. a 19. století setkat. Z tohoto období se totiž zachovalo velké množství textů, které v sobě obsahovaly prvky lidové magie, ať už se jednalo o návody, jak ochránit dům a úrodu, vyléčit lidi i dobytek, nebo si získat přízeň druhého člověka.

Tyto texty často vycházely z křesťanské víry, byly však v rozporu s katolickou věroukou a kněží je označovali jako pověrečné.

Právě texty, které stály na pomyslném rozhraní mezi kouzly, vírou a pověrou, se staly předmětem zájmu uvedené výstavy i katalogu. V knize se autoři zabývají dobovým kontextem těchto textů, osvěcenskými představami o tom, co je to pověra, ale i projevy magického myšlení v konkrétní tištěné a rukopisné produkci z moravského prostředí.

